Республика Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 77 (16028) 1998 чылдың сентябрь 22, вторник ★ Ат салган шагы 21.30 ☆ Садар өртээ дугуружулга ёзугаар.

КОЖУУННАРЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралы болгаш Чазаа хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи — кышка белеткелди кичээнгейге ап, хол демниг ажылдап эгелээн. Россияда экономиктиг буураашкынны, ону чайладырының кол аргаларын, ооң уржуундан Тывада берге байдалдың дугайында кижи бүрүзүнге тодаргай тайылбырлап, ол бүгүнү ыдажып эртери-биле чүү ыныза чогуурул дээн ышкаш айтырыгларны чон-биле сүме лежип, чугаалажырлар. Ону чедип алыры-биле «ТР-ниң Чазааның болгаш Дээди Хуралының кожуннарда хүннери» деп улуг хемчегни эрттирери көрдүнген. Депутаттар болгаш Чазактың төлээлери, оон аңгыда тус-тус ямыларының, бюджеттен дашкаар фондуларның төлээлери бо хүннерде кожуннарже аъттаныптар. Олар чер-черде кышка белеткелди, күскү дүжүт ажаалдазын, мал чеминиң белеткелин хынавышаан, акша-төгерик, пенсия, пособиеге хамаарыштыр тайылбырны чорудар сорулгалыг.

С. ДАЧЫН-ХӨӨ.

«ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ СЫДЫМЫ»

Өвүрнүң Солчур сумузунуң Бора-Шай девискээринге чылгычыларның болгаш аътка ынактарның «Чылгычының сыдымы» байырлалы чоокта болуп эрткен. Ону бир-ле дугаарында 1997 чылдың июльда Саглыга эрттирген. Бо солун байырлалды республика чергелиг кылдыр эрттирген, чүге дээрге аңаа Өвүрнүң бүгү сумуларын санаваска Чөөн-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң, Барыын-Хемчиктиң, Чеди-Хөл кожуннарының аътка ынактары киришкен.

Байырлал аъттар парадыбиле эгелээн. Чүс ажыг чарыш аъттарын улуг шөлге чыскаапкан болгаш чарыштарга белениниң дугайында рапортту Өвүр кожуунуң аът федерациязының даргазы Көгел Тюлюш Солчур суму чагыргазының даргазы Алексей Кууларга илеткээн болгаш улуг, аныяк, чыраа-саяк, челер аъттарны тус-тус маңнаар хемчээлдиг черлеринче чоруткулаан.

Маңнаар 75 аътты 70 км черге—Бора-Шайның Ак-Кежигден, Моолдуг-Хемниң Белдирге чедир салган. Бо хемчээлге бирги, ийиги черни Сүт-Хөл аътары, үшкү черни Солчурнуң аъттары тус-тузунда алган, а аныяк аъттарның чээрби км черге чарыжыңга бирги черни Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканның аъды чаалап алган. Челер аъттар чарыжыңга бирги черни база-ла Сүт-Хөлдүң аъды алган. Чыраа аъттар чарыжыңга база-ла Сүт-Хөлдүң аъттары мурнаан.

Маңаа чүгле аъттарны чарыштырары эвес, чарыш аъдын канчаар ажаарының болгаш соодарының дугайында өөредилге-семинар база болгулаан.

«Чылгычының сыдымы» байырлалга 64 шырак мөгелер база хүрешкен. Бирак Чеди-Хөл, Бии-Хемден, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызылдың эң шырак мөгелери келгилээн. Оларның аразында Тывада билдингир мөгелер Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар, Орлан Кызыл-оол, Анатолий Хомушку дээш оон-даа өскелер.

Баштай 10-12 харлыг мөгелер хүрешкен. Бо бичии мөгелериң хүрежинге Солчурнуң шырак мөгелериң бирээзи Чкалов Кууларның оглу Аңгыр шүүлген. 14-16 харлыг ооллар хүрежинге Торгалыгдан Ӧрес Донгак шүүлген.

Улуг мөгелер хүрежинге солун чүүлдер болгулаан. Тываның сураглыг мөгези Алдын-оол Куулар бир дугаар салыгда Саглының 17 харлыг аныяк мөгезинге өрү көдүргкен октаткан. Түңнелинде Чимит Куулар шүүлген, Орлан Кызыл-оол үжүүрлешкен.

Сенден КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаанда

АКША ЧОКТА-ДААА АЖЫЛДАП ӨӨРЕНИР

Сентябрь 18-те Тыва Республиканың Чазааның хуралы болуп эрткен. Аңаа чээрби ажыг айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш оларга хамаарыштыр чогуур доктаал, шиитпирлерни хүлээп алган. «Тывакоммунэнерго» үлетпүр бүдүрүлгезин сандараашкындан чайладырының соңгаарладып болбас хемчеглериниң дугайында айтырыгга ханызы-биле доктаап, ап чорудар ужуруг чүүлдерни тодарадып чугаалашкан.

Республикада коммунал энергетика талазы-биле байдал дүшкүүрлүг. 1998 чылдың август 1-ге чедир энергетиктериң дебитор өрези 91305 рубль, республика чергелиг — 649 муң рубль, республикадан дашкаар өрези— 13573 муң рубль.

«Тывакоммунэнергонуң» директору В. П. Мельниченко бодунуң удуртканы бүдүрүлгениң ниити байдалыбиле таныштырган. Ооң чугаазын допчулаарга мындыг. Акшаландырыышкын чогундан, энергия хандырылгазы дээш өрелерин хереглекчилерниң төлевейн турарындан (колдуунда албан организациялар, а чоннуң чүгле он хуузу чедир төлевейн турар) 650 ажыг ажылчыннарга шалың төлеп бээр арга чок болуп турар. Оларга Чазак 1997 чылдың июньнуң ажыл төлевирин төлеп бээр кылдыр 800 муң рубльдиң чээлизин берген, ол ояар ажылчыннар куруглаан. Шыырак дээн специалистер боттарының күзели-биле ажылдан үнүп чоруп турар. Акша-шалың төлеп бербейн турар дээш 128 кижи судче билдирткен.

Эрткен кышты Чазактың деткимчези-биле туруушкун, үрелиишкин чок эрткен бис. Ынчан чылыдар дериг-херекселдер улуг ачы-дузаазын көргүскен. Оларны ажыл эртеринге херек трансформаторлар четчир турган, ам ындыг эвес, трансформаторлар чедишпес, ону садып алыр акша чок. Кывар-чаар материалдар, одаар хөмүр-даш курлавыры чок. Автотранспорт бүдүрүлгезинге, хөмүр-даш разрезинге өрелер хөөленип чыдып берген.

Кожуннарда дүшкүүрлүг байдал хевээр артпышаан. Ылаңгыя Шагаан-Арыгда объектилерни ажылдадыры нарыыдаан. Ажылчыннар акша-шалың төлевес болза, ажылче үнмес бис деп кыжанып турар. Төжүже суг оруу удавас дуглалыр. Кышты ажып эртеринге 2000 тонна кывар-чаар материалдар херек болза, Тоҗу биле Мөңгүн-Тайгада чүгле 150 тонна бар. А хөмүр-дашты кыш дургузунда 43 тоннаны одаар болза, Чаа-Хөл шуут куруг, Сарыг-Септе 830 тонна бар. Дериг-херекселдер курлавыры тургустунмаан, а соок кыжын чүү-даа үрелип болур болгай.

«Тывакоммунэнергога» кожуун болгаш хоорай чагыргалары өрезин төлевейн келген. Тодаргаалларга мындыг: Шагаан-Арыг — 830 муң рубль өрелиг, Ак-Довурак — 420, Бай-Хаак —660, Сарыг-Сеп — 552, Чадаана — 233 муң рубль. А «Красноярскэнерго» август эгезинде-ле ап турары энергия хандырылгазы дээш өревисти төлевес болзувусса, хандырылганы дуглаарын сагындырган. Кывар, чаар материалдарның, дустуң курлавыры шагда төнген.

Эвээш-биче бар чүүлдеривисти оорлар куруглаан турып берген. Хөмүр-даш, кывар-чаар материалдарның артынчызын, электропроводтарны, өңнүг металлдарны дээш каракка көзүлгенин-не ап турар.

«Тывакоммунэнергонуң» директору, кол бухгалтери хөй сан-түңнерни адап турган, ук коллективте байдалды ынчаар тайылбырлаан болгаш Чазактан чогуур дуза чедирерин, шалыңның оода 50 хуузун төлеп бээр акшаны үндүрүп бээрин дилээн.

Президент Ш. Д. Ооржак-даа, оралакчы-президент А. А. Мельников-даа (бюджет организациязы эвес-даа болза), бо улуг бүдүрүлгени кезээде деткип келгенин, моон соңгаар-даа деткиирин демдеглеп, үениң байдалының нарыыдааны-биле оларның дилеп турары ынча акшаны тып шыдавазын дорту-биле чугаалааннар. Акша чок үеде ажылдап өөренири чугулазын айытканнар. Ёзулуг удуртукчу бөгүнде акша чок-даа болза, бүдүрүлгезин ажылдадып шыдаар кылдыр удуртур ужурлуг, а акша-төгерик барда мугулай-даа кижи удуртуп болгай. Амгы рынок үезинің негелдези ёзугаар ажылдаар апаар. Чазакче көрүп алгаш орар чорукту соксадыр. Бүгү Россияда арыг акша-биле бөгүнде санажып турар албан организация, бүдүрүлгелер чок, шупту удур-дедир санажылга, орнап-солчулга аргазын ажыглап турар болганда, бистиң Тываның албан организация, бүдүрүлгелери база ол аргаже киреринің чугулазын Президент айытканн. Оон аңгыда адап турары болгаш дилеп турары акша-түңнүң саны, өске-даа сан-түңнер каш катап бедиткен болуп турарын эскерип, амыдыралга дүгжүп турар, херек кырында бадыткалдыг санаашкыннарны кылырын ол негээн. Муниципалитеттер өреленип турар болганда, ону кандыг арга-биле төлээриниң чаа аргаларын тывар ужурлуг. Эт, сүт, үс дээн ышкаш продукция-биле чүге санажып болбазыл? Ону ажылчыннарга акша-шалын орнунга чүге үлеп болбазыл?

А кышкы септелге чорударынга, трансформаторлар, дус садып алырынга шаа-биле дузалаарын, хөмүр-даш болгаш кывар-чаар чүүлдер айтырыы шиитпирлеттинип турарын Президент дыңнаткан. Оон аңгыда ажылчын комиссияны тургускаш, кол объектилериң байдалын, херек кырында өре-ширениң түнүн, удур-дедир санажылганы ажыглап турарын, электроэнергияны кашка садып турарын — шуптуун хынааш, Чазакка илеткээрин Президент негээн.

Светлана БАЛЧЫР.

Бюджет өреленишкинин дуглаарынга касса карышкаанга бюджет чээлизин хуваар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның айтыышкыны-биле 1998 чылдың август 10-да тургускан ажылчын бөлүктүң касса карышкаанга бюджет чээлизин болгаш чээли күсели-биле 11884 муң рубльге бээр кывар-чаар материалдарның хемчээлин хуваар болгаш касса карышкаанга бюджет чээлизинге алыр нефть продуктуларын чедирип эккэрингe санаашкыннарны № 1, 2 капсырылгалар езугаар бадылаар. Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың сентябрь 4-те № 1030 айтыышкыны-биле база Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың сентябрь 11-де № 569 доктаалы-биле тускайлап берген кывар-чаар материалдар бо доктаалга кириштир хуваа-ттынганын айтыр.

2. «Тыва нефть продуктулары» күрүне бүдүрүлгезин Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден Оператор кылдыр томуйлаар, аңаа кывар-чаар материалдарны хүлээп алырын, «Сиданко» ажык АН-ның берип турар продукциязын учетка алырын, продукция берикчизинге хуваалдаларны бээрин, кывар-чаар материалдарның берикчизиниң база алыкчыларының аразында хүлээп алган—хүлээдип берген актыларга ат салырын, берикчиниң болгаш алыкчының хүлээп алган болгаш хүлээдип берген счет-фактураларын тургузарын, бот-боттарының аразында санажылгаларның хыналдаларының актыларын тургузарын дагыр.

3. Тыва Республиканың Чазак Баштыныңның оралакчызы, одалга болгаш энергетика сайыды С. Б. Сараев, «Тыва нефть продуктулары» КБ-ниң чиргине директору М. К. Доржукай республикаже кывар-чаар материалдарны болгаш үстерни чедирерин база хуваалда езугаар бээрин организастаар. Продукцияның долу-четче кээринге болгаш оон шынарынга контрольду хандырар. Одалга болгаш энергетика яамызы кывар-чаар материалдарның кээп турар хемчээлинге болгаш доктаалдың күүселдезиниң байдалынга хүн бүрүнүң контролюн тургузар.

4. Кожуннарның болгаш хоорайларның чагыргалары база өске-даа бюджеттен хандыртынарлар хөмүр даш сөөртүп алырынга, одалга сезонунга дериг-херекселдерни белеткээринге көрдүнген кывар-чаар материалдарны ол сорулгаларынга ажыглаарын болгаш бюджет чээлизин доктааткан хуусааларда эгидерин хандырар.

5. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге хөмүр-даш кырын ажыдар ажылдарның планныг хемчээлдерин күүседиринге херектиг чазылдырар бүдүмелдерни кывар-чаар материалдар-биле орнажып алырын чөпшээрээр.

6. Тыва Республиканың Сан яамызы Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден «Тыва нефть продуктулары» КБ биле Россия Федерациязының Сан яамызының касса карышкаанга тускайлап бергени бюджет чээлизиниң күсели-биле республикаже кывар-чаар материалдарны бээриниң керээзин чарар.

7. Россия Федерациязының Сан яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республикада эргелели, Россия Федерациязының Сан яамызының Тыва Республика талазы-биле КРЭзи касса карышкаанга тускайлап бергени бюджет чээлизин кывар-чаар материалдар хөвир-биле чогуур ол сорулгазынга ажыглаанынга контрольду хандырар.

8. Бюджеттен хандыртынарларның болгаш бааза бүдүрүлгелериң аразынга санажылгаларга контрольду Тыва Республиканың Сан яамызынга дагыр.

Ш. ООРЖАК.

Республиканың хоорайларын болгаш чурттакчылыг черлерин чаагайжыдар болгаш аштап-арыглаар айны эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республиканың хоорайларын болгаш чурттакчылыг черлерин чаагайжыдар болгаш аштап-арыглаар талазы-биле айны 1998 чылдың сентябрь 20-ден октябрь 20-ге чедир эрттирер.

Айны эрттирер талазы-биле республика штабы, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларларның, кожуннарның чагыргалары күш-ажылчы коллективтерни кириштирип турган, чаагайжыдылга айын организастаарын хандырар.

2. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда чаагайжыдылга байдалының багай бооп турарынче хоорай чагыргазының кичээнгейин угландырар.

3. Хоорайлар болгаш чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар айны эрттирер талазы-биле штабтың составын бадылаар.

4. Кылып чоруткан ажылдарның түңнелиниң дугайын штабче 1998 чылдың октябрь 22-ге чедир дыңнадыр. Телефоннары 2-47-52, 2-11-50, 3-69-68.

Ш. ООРЖАК.

Республиканың хоорайларын, чурттакчылыг черлерин чаагайжыдар болгаш аштап-арыглаар талазы-биле айны эрттирер штабтың составы

Б. Д. Байыр-оол — ТР-ниң чуртталга-тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажылагый комитединиң даргазы, штабтың даргазы.

Ю. Т. Сарыглар — ТР-ниң чуртталга-коммунал департаментизиниң начальнигиниң оралакчызы, штаб даргазының оралакчызы.

Ю. П. Бахаев — күрсан-эпидхайгааралының ТР-де төвүнүң начальниги.

В. Х. Иргит — ТР-ниң Сан яамызының сайыдының оралакчызы.

В. Д. Моломдай — Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы.

В. К. Николаева — ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызының сайыдының оралакчызы.

С. О. Ондар — ТР-ниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күркомитединиң даргазы.

М. К. Хертек — ТР-ниң Чазак Аппарадының экономиканы, тудугну болгаш чуртталга-коммунал ажылагыйын чаартыр талазы-биле эргелелиниң сектор эргелекчизи.

А. О. Кенден — ТР-ниң Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчызы.

Ч. Ч-Д. Ондар — ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының сайыды.

2. 1998 чылда улуг назылыг кижилерниң делегей Хүнүн организастаар болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглериниң планын бадылаар.

3. Кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргаларының даргалары улуг назылыг кижилериң Хүнүн организастаарынга эргежок чугула хемчеглерни планда кордүнген хемчеглерни езугаар күүседир.

4. Яамылар болгаш ведомстволар, бүдүрүлгелер, организациялар, хой-ниити катыжыышкыннары болгаш шимчээшкиннери назылап кыраан кижилериң хереглелдеринге болгаш айтырыгларынга доктаамал сагыш салып, оларның чуртталга-амыдырал байдалдарын экижидер, кадын быжыглаар, дыштанылгазын организастаар ажылдарже кичээнгейин угландырар.

5. Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди (Байыр-оол), күрүненің «Тыва» телерадиокомпаниязы (Тас-оол) улуг назылыг кижилериң Хүнүнге тураскаатган хемчеглерни массалыг информация чепсектеринге чыдыр.

Ш. ООРЖАК.

1998 Чылда Улуг назылыг кижилериң Хүнүн эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

КНО-нуң Код Ассамблеязының чүүлдүгзүнгени, чоннуң назылап кырыыр айтырыгларының талазы-биле хөделишкиннериниң делегей планының күрүне ужур-дузалыг бооп турарын барымдаалаан, улуг назылыг кижилериң Хүнүн октябрь 1-де эрттиреринге база 1999 чылды назылап кыраан кижилериң делегей чылы кылдыр чарлаанынга холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Дараазында составтыг ажылчын комиссияны тургузар:

А. И. Очур — Тыва Республиканың Чазак Баштының оралакчызы, комиссияның даргазы.

Д.-С. Б. Яндак — Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш соцпал хогжүлде яамызының сайыды, дарганың оралакчызы.

Т. Ч. Норбу — хоочуннарның Тыва Республика чөвүлелиниң даргазы.

А. Ю. Кашин — Кызыл хоорай чагыргазының даргазы.

Б. К. Күдерек — Кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга яамызының сайыды.

Р. В. Тас-оол — күрүненің «Тыва» телерадиокомпаниязының даргазы.

М. С. Байыр-оол — ТР-ниң күрүненің Парлалга комитединиң даргазы.

С. Ч. Юша — республиканың инвалидтер ниитилелиниң даргазы.

Эң-не кысказы-биле парлалгадан медээлер

● Дүүн РФ-тиң Президентизи Б. Ельцин Россияның Чазааның Даргазы Е. Примаков-биле ужурашкаш, Чазактың составын тургузарын доозар болгаш ооң экономиктиг программазының талазы-биле чугааны кылган. Чазак Даргазының социал айтырыглар талазы-биле албан-дужаалыга ажылдаар кандидат амга чедир шилиттинмээн, аңаа ажылдан турган О. Сысуев Президент Администрациязынче шилчээн, а аңаа ажылдаары-биле чөпшээрешкен В. Рыжков ойталаан бооп турар.

● Красноярск крайның губернатору генерал А. Лебедь Франциянның найысылалы Парижте чеде берген, ол чурттуң банкирлери-биле ужурашкан, крайга чээли тыпсырының айтырыын чугаалажып турар.

● Делегейниң экономиказы сайыраңгай 8 чурттарының даштыкы херектер яамыларының сайыттары Нью-Йоркта чеде берген. Россияның ДХ яамызының сайыды Иванов база ында барган.

● Россияның Маадыры генерал-полковник Романов афган дайынының үезинде аар балыглаткан болгаш бо хүннерге чедир чугаалап, кылаштап шыдавас хевээр. Маадыр дүүн бодунуң юбилейин демдеглээн.

● Иранның 200 муң кижилиг шерии Афганистан кызыгаарының чанында өөредилгени эгелээн, ол чорук ийи чурттуң аразында харылзааларны дыка чидиглендирген.

Интервью

«КОЖУУН ЭМНЕЛГЕЗИ-БИЛЕ КЕРЭЭЛИГ МЕН»

Тыва чазаг, чайлаг, күзег, кыштаг девискээри-биле Россияда эң байлак булуң. Ооң үндезин чурттакчылары амыдыралдың шылгаттынган бурунгу хевириинче — чер, мал ажылынче шилчээн. Кызылдың безин чамдык ямылары, ведомстволары, эргелелдери, улуг болбаазырадылга бүдүрүлгелери ажылчын туруштарын улам быжыглаары-биле тараа, картофель өстүрүп, мал-маган тудуп эгелээн. Тараалыг, мал-маганныг бүдүрүлгелериң балдыры дыңзыг.

Мен бо удаада Барыын-Хемчик кожуунун арат ажыл-агыйлыгларының хоочуннарының бирээзи Н. Б. КАРА-САЛ-биле ужуражыр, оон интервью алыр аргалыг болдум.

— Панзат-оол Биче-оолович, чогум кым Силер?

— Пенсионер, ийиги бөлүктүң инвалиди мен. Өөм ишти маадыр-ие. Ажы-төлүвүс хөй. Оларның аразында дээди, тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турарлар база бар. Күш-ажылымны «Большевик» совхозка чолаачылап эгеледим. Чогум тускай эртемим зоотехник, Омскиниң совпарт школазын доостум. «Шекпээр» совхозка беш чыл партком секретарладым, ол-ла ажыл-агыйга улаштыр дөрт чыл дургузунда директорладым. Кожуунга аграр үлетпүр каттыжыышкыны тургустунган. Ооң даргазынга тос чыл улаштыр ажылдадым. Ол албан-хүлээлгеден кадыым байдалы-биле пенсияже үнген мен.

Көдээ ажыл-агыйны билир мен. Ынчангаш арат ажылын хууда хөгжүдер күзел-бодалга келдим.

Тараа тарыыр шөлум хемчээли 10, мал чемнери өстүрер девискээрим үш гектар. Кыштаам чанында сиген-ширбиил өстүрер 5 гектар база бар. Бир каш аъттыг, шээр бода малдыг мен. Хаван база туда бердим. Чер, мал ажылының технологиязы меңээ билдингир. Кышкы айларда суг-суггат шала тыртым. Чайын ажырбас-тыр. Тараа, картофель, сиген шөлдерни күзел хандыр суггарын болур. Мал-маганымны хем өрү серии чайлагларже чедире бээр-дир мен. Бо чай хөлчок кан болган. Халыын чайлагларда безин тергиидеп тур. Ынчангаш кезээде өл-шык чыдар Бижиктиг-Хаяның шыгында аалдар, өглер эндерик бис. Суг, шык доңгелчиктер барда, одар-белчиир кан-халыынга кайыын алзыр ийик.

Мал-маганның тулдур семиртилгези күскү айларда чорудуп чаңчыккан мен. Хоолу-хоорзага, изиг оътка молдурга-казырга семирий бээрге, үрүп каан сыцый дег болу бээр. Улуг харлыгда, күштүг соок-чарлыгда-даа мал бажын чудадын көрбедим. Мээң кол дузалакчыларым ажы-төлүм, төрелдерим. Чайын дем-билелиг бис. Студентилер, сургуулдар, школачылар чүмү-биле ажылдаар. Мал-маган бараанын, аар-саар ажылдарны олар черле кынчыктырбас. Аразында ол-бо ажыл-херектерни хуваажып алган болур. Кыдыындан көөрге, чараш-даа солун-даа.

Кыш дүжерге, кол кадарчы болу бээр мен. Өөм ишти сава-сааны-биле ажаанзыраар. Аңаа ийи уруувус дузалажыр. Бо чылдан эгелеп кожуунуң төп эмнелгези-биле керээ чарын алдывыс. Хонукта-ла 80 литр сүт дужаар. Ооң бүгү чорудуглары шуудай берген.

— Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыры, садып саарары оон ынай кандыг янзылыгыл? Күрүне үндүрүү база чүдүрлүп-ле келир-дир бе?

— Эт, дүк амдыызында дужааттынмастаан. Малды диригге дужаары дүрген шуудай бээрин манап ор мен. Республиканың кайы-даа девискээр-булуңунда ол бүгү билдингир. Кызыл-Мажалыктың эт комбинады бут кырынга турып кээр болза, барын зонаның көдээ бүдүрүлгелери черле деткерлиң келир. Чоннуң хууда малының өзүп турарын, кидис өглериң чер-черде хөйүн бо кижи сонуургаар-дыр.

Хөй ажы-төлүмге, ажыкдузалыг төргүл-төрелдеримге бүдүрген продукциямны чедиштир үлеп-хуваап олур мен. Өске-даа улуска буянкежик чедирери тыва езу-чурумувстуң бир онзагай талазы-ла болгай. Ийиги бөлүктүң инвалидтерин күрүне үндүрүүнден хостаан. Ол чиигелде-хелдерел меңээ база онаажып турар.

— Силерни ханы угаапныг, улуг дуржулгалыг кижи деп билип ор мен. Силерниң көрүүшкүннүнер, билиишкиниңер ийи-үш дээди, эртемниг, үш-дөрт дыл билир чамдык интеллигентилерниң туруштарындан, мен бодаарымга, үнелиг ышкаш. Мээң бо үзел-бодалым кымныы-даа эвес, чүгле мээңиин. Ынчангаш буруумну Силерниң мурнуңарга миннип каайн. Ол туружум быжыг, оршээп-болгаарыңар Силериң эргеңер. Чүрээм ыстадып чоруур бир айтыыым бар. Аңаа хамаарылганцар мени оожуктуруп болур.

Панзат-оол Биче-оолович, РФ-тиң Конституциязы черни хуужудар дээн. Бистиң Үндезин Хоойлувус аңаа чөрүшкек. Бо талазы-биле үзел-бодалыңарны билип алыксадым.

— Айтырыг билдине берди. Черни ажыктыг, беримчелиг ажыглаарының дугайында шейил. Кижи, өг-бүле бүрүзү бөгүнде ону шын ажыглап күш четпес. Ол факт-барымдаа. Чүгле эптежилге, демнежилге-биле тараа, картофель, сиген, ногаа өстүрер хову-шөлдерни болбаазырадып болур. Арат (тараачын) ажыл-агыйлар алган шөлүнүң 0.5 хуузун шиңгээдип алгылаан. Оларның чамдыызы чадажып кааш, дүшкүледи. Кымга-даа, чүге-даа хамаарышпас черлер эдерик.

Өнчүнүң хевири хой болзун, чер-шөл, ажыглатсынзын. Бок тудуп чий берген, октатынган черлериң хөйүн!

Бистиң оурунгуларывыстың, Тыва Арат Республиканың черни ажыглап чораанының дуржулгазын шинчилеп көрген эртем ажылдары ховар болуп турары харааданчыг. Ынчан ылаңгыя ТАР үезинде, республика акшазының үнези улуг турган. Ооң шак ындыг деңнелдиг турганы черни шын ажыглап билириндe. Каш санныг кыдат садыгжылар, көрей, хакас, бурят тала-дуганлар, тараачын бай орустар биче, ортумак бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге оттуг үлүүн киирген. Ылаңгыя ортумак «балдырлыг» тыва араттар мал ажаап өстүрер талазы-биле кымдан-даа чыдын кагбайн, харын олардан (өске чурттакчылардан) ажа дүжүп турган.

Бүгү черни хуужударынга шуут удур мен. Хөй черлиг, малдыг мен деп, ат астып алган кижилер республика, кожуун болгаш чер-чер деңнелдеринге хөй болуп турар. Ол хирезинде арга-арыг, аңмеңорт-халапка бо-ла таваржыр-дыр. Ону чүү дээрил?

Арат-биле Арапчор ОКСУР чугаалашкан.

ХҮНДҮЛЭЭР БИС

Удавас Башкылар хүнүн таварыштыр «Шын» солунну дамчыштыр ававыска чылыг сөстерни сөглекседивис.

Бистиң ававысты Татьяна Шагдыровна Куулар дээр. Өвүрнүң Солчур ортумак школазында логопед башкы. Ажылынга кайгамчык сонуургалдыг.

Бажыңга-даа ававыстың арын-шырайындан хүлүмзүрүг ыравас, чазык-чаагай чаңыбиле бистерни өөртүп чоруур. Ававыс үш ооллуг. Улуу мен 9 класста өөренип турар мен, дуңмаларым Шуру-Маадыр биле Шулу-Маадыр бирээзи 6 класста, бирээзи 2 харлыг. Ававыс болурундан аңгыда ол бистиң езулуг өңнүүвүс. Бистер-биле улуг кижилер ышкаш чугаалажыр, сүмележир кижи. А ачавыс арат ажыл-агыйлыг.

Бо хүннерде ававыс 40 харлаар. Ийи дакпыр байырлалын таварыштыр ынак ававыска быжыг кадыкшылды, узун назы назылаарын, буянныг ажылы— башкы ажылынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедивис.

Оглу Эртине-Маадыр КУУЛАР.

СОҢГУЛДАЛАР ДООЗУЛГАН. СОҢГУЛДАЛАР УЛАМЧЫЛАВЫШААН.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунуң 57 болгаш 63 үүлдериниг база «Тыва Республиканың төлээлекчилериниң тус чер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 50 үүлүнде дүүштүр Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг 11 соңгулда округтарының талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының болгаш Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг 20 соңгулда округтарының талазы-биле төлээлекчилериниң Кызыл хоорай Хуралының депутаттарының катап болгаш немелде соңгулдаларын 1998 чылдың ноябрь 29-та эрттирериг көрген.

Кандыг-даа соңгулдаларга белеткелдер ажылы соңгулдаларны эрттирер хүнүң чарлаарындан эгелээр. Соңгулдаларны чарлаары—соңгулда эргезиниң чугула кезээ, чүге дээрге, соңгулдаларны чогуур үезинде чарлаары-биле күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының хамааты-ларны соңгулдаарын. Ынчалза-даа соңгулдаларның чамдык негелделери ажык эвес болур, чижээ, соңгукчулар бюллетеньнерни чажыды-биле долдурар.

Дээди Хуралдың ийнги чыжының депутаттарының катап болгаш немелде соңгулдаларын белеткээриниң болгаш эрттиреринің көл ажылдарының календарылыг планын ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының 1998 чылдың август 31-де доктаалы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийнги чыжының Кызыл хоорай талазы-биле депутаттарының кандидаттарын дөпшидери ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының соңгулдаларны эрттирер дугайында доктаалын албан ажыл-биле парлаан хүнден эгелеп дөпшидин эгелээн болгаш кандидаттарны бүрүткээри 1998 чылдың октябрь 29-тен орай эвесте азы соңгулдаларга чедир 30 хонук артканда доостур.

Дээди Хуралдың болгаш төлээлекчилериниң Кызыл хоорай Хуралының депутаттарының кандидаттарын дөпшидери дээрге, хамаатының соңгулда эргезин боттандырарының эгези болур, биргээр чугаалаарга, РФ-тиң хамаатызының күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарынга соңгудар эргезин боттандырын эгелээни ол. Хоойлу езугаар, күрүне эрге-чагыргазынче кандидаттарны дөпшидериниң хуусаазын 30 хонук, тус черниң бот-башкарылга органнарынче соңгудар кандидаттарның хуусаазын 20 хонук кылдыр доктаатган.

ТР-ниң Дээди Хуралынга болгаш төлээлекчилериниг Кызыл хоорай Хуралынга депутаттарның соңулдаларының талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарында соңгукчуларның саны барыкла деп, каш санныг соңгукчу хөй азы эвээш боор болур.

Соңгукчулар тодаргай кандидат дээш бадылаар азы чамдык кандидаттарга удур бадылап болур, ол ышкаш даңзыда киирген бүгү кандидаттарга удур бадылап болур. Соңгукчунуң күзел-соруун илередириниң негелделери ындыг.

Соңгулда комиссиялары бөдүнүң эрге-хүлээлгелериге дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарындан хамаарылга чокка ажылдаар. Комиссияларның арын-нүүрү оларны канчаар томуйлаарындан, оларның составы кандыг болурундан, комиссияларның кежигүннери ажылын кайы хире биливиндеи хамааржыр. Комиссиялардың составынга бедик мергежилдиг, эртем-билиглиг специалистер кирер, чүгле ынчаарда соңгулдаларны организакчыларынга соңгукчуларның идегели улгадыр, оларның эргелери хажыттымас болур.

Бо соңгулдаларны белеткээриниң болгаш эрттиреринің талазы-биле девискээр аайы-биле база участок соңгулда комиссияларын соңгулда каттыжыышкыннарының, бөлүктериниң хөй ниити каттыжыышкыннарының хуралдарының киирген саналдарынга үндезилээш, соңгукчуларның чурттаң, ажылдаң, албан хаан, өөренип турар черлериниң аайы-биле тургузар, ынчангаш бо соңгулда комиссияларының бедик арын-нүүрү оларны Кызыл хоорай чагыргазының канчаар көөрүнден хамааржыры ийдеп-дир.

Соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кежигүннеринге күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) органнарының депутаттарын, күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының соңгулда албан дужаалдыг кижилерин, судьяларны, бүрүткеткен кандидаттарны, оларның бүзүреттирген кижилериниң, кандидаттарны дөпшиткен бөлүк соңгукчуларның болгаш соңгулда каттыжыышкыннарының, бөлүктериниң бүзүреттирген кижилерин, кандидаттарның кадайын азы ашаан, бүрүткеткен кандидаттарга чоок төрелдерин азы кандидаттарга дорт чагыртын турар ажылдакчыларны соңгувас.

Соңгулдаларның ажык болгаш чарлыг болуру эң чугула негелде-дир. Соңгулда чорудуушкунун демократчыдары, ниитилелдиң бүзүрелин улам быжыглаар. Соңгулда чорудуушкунун демократчыдары, аңаа хөй-ниитиниң контролюн соңгулдалардың организакчыларының ажыл-чорудулгазында частырыларны, чедир көрбээн үүлдерни чайладыр арганы бээр, бадылаашкыннарның түңнелдерин хажыдар үүлдерни кызыгаарлаар. Ынчангаш Кызыл хоорайның соңгукчулары бо удаада шыны, чөптүг шилилгени кылыр, ужурлуг. Эрге-хоойлу езугаар эргелерни эвес, а политиктиг эргелерни ажыглаар таварылгалар биске тургулаан, моон түңнел үндүрер ужурлуг бис.

Соңгулда мурнунуң агитациязы кандидаттарны бүрүткээн хүнден эгелээр болгаш, бадылаашкын хүнүнге чедиг бир хонук бурунгаар 0 шактаа доостур.

Соңгулда каттыжыышкыннарының, бөлүктериниң дөпшиткен депутаттарга кандидаттары соңгулда мурнунуң агитациязының үезинде хөй санныг агитация ажылдарын организастап, агитацияның парлалга материалдарын: хуудустарны, плакаттарны, календарларны болгаш өске-даа үүлдерни тарадып, ажылдап турган.

Чамдык кандидаттар соңгулда мурнунуң агитациязын хоойлуда кордүнген хуусаадын эрте эгелеп, агитацияның парлалга материалдарын чөпшээрел чокка тарадып турган чижектер бар. Албан-дужаалдыг кижилер боттарының эргe-хүлээлгелерин соора ажыглаар чоруктар база турган. Ат салбаан, ээзи чок агитация материалдарын бүдүрүп турганын чажыргаш канчаар.

Кызыл хоорайның соңгулда комиссиялары соңгулда мурнунуң ажылын чорудуп турар үеде чамдык кандидаттарны, соңгулда каттыжыышкыннарының болгаш бөлүктериниң талазындан шантык каткан элээн ыйыышкыннарга таваржып турган. Олар соңгулда болгаш агитация чурумун хажыткан дөп ээвээш эвес хомудалдарны киирип турган. Бот-бодун буруудадырга-даа чүү үнер деп. Чүгле шуугаазыннар көвүдээр турган. Дөпшиттирген удурланыкчызы соңгулда мурнунуң агитация материалдарын доктаатпаан черге (херимге) азын каан болза, ындыгларны бүрүткээрин соксадыр деп негей бээр турду. Ынчангаш тус черниң бот-башкарылга органнары соңгулда комиссияларының саналдаанын езугаар соңгулдаларның участок бүрүзүнге агитация материалдары тургузар черлерни белеткээр ужурлуг.

Бүгү дөңнелдерниң депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле эрткен оруувуту анализтеп тура, соңгулдалар дугайында федералдыг болгаш республика хоойлужудулгаларын улам ынай сайзыраңгайжыдары эргежок чугула апарганын көрбейн барын болбас бис. Соңгулда мурнунуң агитациязын чорудуп турар үеде дыка хөй айтырыгларны амгы күштүг боон турар хоойлужудулга-биле тода эвес чорудуп турар бис. Массалыг информациянның күрүне, муниципалитет болгаш хууда чепсектериге соңгулда мурнунуң кампаниязына дең эргелиг киржир байдалды хоойлу езугаар тургузар үе келген, ындыг байдал амгы соңгулдалар дугайында хоойлужудулгада тургустунмаан. Бистиң бодалывысты езугаар алырга, соңгулда мурнунуң агитациязының дугайында федералдыг хоойлуну белеткээр болгаш хүлээп алыр үе келген. Мындыг четпес байдалдар соңгулдаларны болур-чогуурубиле эрттиреринге шантыктап турары чүгле илдең эвес, харын көскү боон турар.

Соңгулдалар дугайында Хоойлуга дүүштүр агитациянның бүгү материалдарынга парлалга материалдарын белеткээн организацияларның аттарын, адрестерин, кижилериниң аттарын, адазының аттарын, фамилияларын, чурттаң турар черлерин, ол ышкаш чагыг киирген организацияларның, кижилериниң аттарын, адрестерин долузу-биле айтырын бүгү кандидаттарга сагындырдым. Агитация материалдарынга оларның тиржын, парлаан үезин база айтыр. Үстүнде айыткан информацияны киирбээн агитация материалдарын хаалгы хоруглуг. Соңгулда мурнунуң агитациязын соңгулда систематизының чепсээ, кол кезээ кылдыр көөр херек.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле соңгулда комиссияларының чарыгдалдарын республика бюджединиң күсели-биле чорудар. Хоойлуну езугаар, ук хөреңги соңгулдаларны чарлаан хүнден он хонук иштинде ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының эргезинге кээр. Төлээлекчилериниң Кызыл хоорай Хуралының депутаттарын соңгуурунга чарыыр хөреңгини Кызыл хоорайның бюджединден төлээр. Чогуур соңгулда комиссиязының бижимел дыңнадыын алган соонда кандидаттар соңгулда кампаниязын акшаландырарындыр-биле боттарының хууда соңгулда фондуларын тургузар хүлээлгелиг. Кандидаттарның даңзызын киирген соңгулда каттыжыышкыннары, бөлүктери оларның бүрүн эргелиг төлээлерин бүрүткээн соонда соңгулда фондуларын тургузар хүлээлгелиг. Соңгулда каттыжыышкыныныың, бөлүктериниң кандидаттарының чүгле даңзызында кирген кандидаттар хууда соңгулда фондулары тургузар эргези чок.

Соңгулда каттыжыышкыннарының, бөлүктериниң кандидаттарының соңгулда фондузун дараазында хөреңгилерден тургузун болур:

— кандидаттың хууда хөреңгизи;

— соңгулда каттыжыышкынының, бөлүүнүң кандидатка үзүп берген хөреңгизи;

— хамаатыларның болгаш юридиктиг албан черлериниң берген хөреңгизи (эки турабиле);

— чогуур соңгулда комиссиязының кандидатка берген акшазы.

Соңгулда фондузунга киргеи бүгү акшаны банкыда агар саиче шилчидер. Соңгулда фондузунуң хөреңгизин чогуур сорулгазынга ажыглаар. Оларны чүгле соңгулда кампаниязын чорударынга үнер чарыгдалдарга ажыглаар хоруглуг. Моон мурнунда бо фондуларны чүгле соңгулда мурнунуң агитациязын чорударынга ажыглаан турган болза, ам оларны бүгү соңгулда кампаниязын акшаландырарынга ажыглаарын айыткан.

Кандидат кижилер соңгукчуларның ат салган документилерин чыыр, соңгулда мурнунуң агитациязын чорудар болгаш өске-даа хемчегларни боттандырар үеде өскээртен киргеи акша-хөреңгилерни (соңгулда фондузундан өске) ажыглавас боон турары принциалдыг ужур-дузалыг. Соңгулда фондуларын тургузарын болгаш ажыглаарын соңгулда комиссиялары контрольдаар эргелиг.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы эрткен соңгулдаларның соонда аажок улуг өрелиг артканы хараадаңчыг. Харылзаа, автотранспорт, типография, солуннар черлериниң чедирген ачы-дузазы дээш хөй түңнүг өреге эрткен соңгулдалар чедиргеч. Эрткен болгаш ам болур соңгулдаларга кажаңгызындаа-даа хөй акшаны үндүрери илдең-дир.

Далай-Лама Башкының өөреникчизи, тибет чурттуг Римпочениң «Эфир» солунга парлаткан чарлалы-биле чеп-шээрешпес аргам чок. «Амгы үеде Россияда болгаш Силерниң республикада үргүлчү-ле соңгулдалар боон турар-дыр. Силер чаа удургукчуларны, оон-биле кады келир үеңерни шилип ап турар-дыр Силер» деп ол бижээн.

«Кандыг бир албан-дужаалга кандидатты шилип алырда, оон дугайында, ылаңгыя оон мурнундагы ажыл-чорудулгазының дугайында хөйну билип алыры күзенчиг. Кандидаттың сагыш-сеткил турумжун: кижилер мурнунга харысалгазын билип, оларны канчаар көрүп турарын, сагыш човаңгыр, шынчы арынүүрүн билип алыры база чугула. Сөглээн сөзү ажылхерээ-биле тудуш, сагыш-сеткили сайзыраңгай кижилерге кандыг-даа эрге-чагырга эки болур.

Ындыг кижи бодунуң ниитилелинге боттуг ажыкты бээр» деп Римпоче улам тодаткан.

Хүндүлүг соңгукчулар! 1998 чылдың ноябрь 29-та соңгулда участоктарынга бир демниг келгеш, боттарыңарның амыдыралы эрге-ажыктарынарга дүгжүй турар бодалдыг шиитпирин хүлээп алыр силер. Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш төлээлекчилериниң Кызыл хоорай Хуралының депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкыннарны кылыр бис, бистиң соңгулда участоктарынга баарывыска дарчык кадар үүве турбас.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы.

ЧҮГЕ ЫЫТ ЧОК ОЛУРАР БИС?

Солун-сеткүүлге чүве бижиир хамаанчок. Хөй улус чыыларын черге-даа чүве чугаалап чаңчыкпаан мен. Ынчалза-даа соңгу үеде республикада чон ортузунда найысылалдың чагырыкчызы А. Кашин дээрзи ук хоорайны Красноярск крайга кадар дээтдир деп чугаа нептерей берген. Бот-дугайты черле бүзүревейн турган мен. Чоокта чаа Кызыл хоорайже төрелдеп чораан, төп кулумчулап кылаштап ора, кезек кижи солун тудуп алган турганын эскерип кагдым. Август 6-12-де үнген «Тыва ТВ Информ» деп солунну чоогунда турган киоскиден садып алгаш номчуй бердим. А Кашиниң «Эрткен соңгулдалар Кызылдың Тыва Республиканы политика талазы-биле адырылчаан көргүскен» деп үүлүн номчаан, политика орта сайгарып билир эвес, баштай аай-бажын тыпадым. Ук материалдың сөөлүн номчааны, ында турган каш кижиниң чугаазын дыңнаалап, ам-на үвениң ужурун бакка-сокка билип алдым. Барып-барып шагдан тура Тываның төвү, төөгүнүң, культураның эрткен оруктары, эки үүлдерге камгалаттынган хоорайывысты кайыын-бир келген Кашин дээрзинге кара-туразында азжыладып турарынга кым чөпшээрежир деп. Бир-тээ айтырыг Тываның найысылалы Кызыл хоорайга хамаарышкан чүве болганда, бо айтырыгга ТР-ниң бүгү хамаатылары үлүг-хуузун киирип, идепкейлиг киржир ужурлуг. Эш Кашин чогум Тываның дугайында үүнү билирил? Чежедаа хоорай чагырыкчызы болза, тыва кижиге ужуражы бергеш, бодунуң сагыш-сеткилин тыва дыл кырынга «каоа сөстеп-даа» болза, илередип шыдаар ирги бе? Артында-да солунда «бодумнуң юристеримге ол айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле даалга берип каан мен» деп каан.

Бистиң республикада ол талазы-биле чон мурнунга чүве чугаалаптар юристер чогу ол бе? Чон дыка хөй айтырыгларга харыы тыпшайы, хоойлу-дүрүм бидир эртемденнерден хөйну манап турар. Бодум эртем-билиг чок-даа болзумза, чонумга кыйгырым — Кызыл кезээде Тываның найысылалы болуп келген-даа, ол хевээр артар-даа ужурлуг. Ынчангаш чамдык кижилериниң «чаа, [illegible] бүзүревекер деп чагыксаардыр мен.

Тыва чуртувус кезээде бөдүн-бүрүн хевээр артсын дээш, кижи бүрүзү бодунуң үзеңбодалын илередип, шупту бир демниг ажылдаар үевис көтөргөн-дир. Берге амыдыралдан бодувустуң күш-ажылывыс, чаңгыс аай эп-сеткилдиивис, бот-боттарывыска деткимчевис-биле ону тпилеп, шыдажып эртер ужурлуг бис.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак тыва чоннуң келир үезин дээш, экономиктиг кризистен уштунары дээш доктаамал сагыш салып, чон-биле сүмележип, Тываның-бөдүн-бүрүн чаагай чоруу дээш бодунуң амыр-дыжын бодавайн ажылдап турарынга бүгү чон бүзүрен турар бис. Ол бүзүреливисти шынзыдын шыдаарынга чигзинмес-даа бис.

Соңгулдалар дугайын бижип тура, эш Кашин кожуунларда чурттаң турар чонну эмин эртир куду көрүп, үүнүдаа билбес улуска дөмейлеп, соңгулда дээрге-ле шупту өөренген чаңчылы-биле 60-70 хуу, харын-даа 90 хуу киржир улус деп турар. Кызыл хоорайда чурттаң турар улус көдээде улустан угаан-медерел талазы-биле ажыл турар, ынчангаш соңгуур-соңгуваазын билип турар деп каан. Амыдыралдың бо берге үезинде бир эвес угаан-медерели четчир хамааты болза, бодунуң үүнүн черле киириштирген турар ужурлуг, а канчаар бадылаары бодунуң хөрээ-дир. Политиктиг кампанияга киришпес кижилер үвени чедир билбес, чүгле улус көгүдүүшкүү-биле чурттап чоруур деп бодаар мен. Эш Кашиниң бижээн-биле алырга, Тываның хоойлудүрүмүн кандыг-ла-бир тенекпейлер чедир билбес угааныбиле чогаадып каан деп турар. Соңгулдаларга оп-даа кижи киришкеш, депутадын соңгуп алгай-ла. Кижи бүрүзү аңыаңгы депутаттар дээш бир-бир үн берген, а бир кандидат дээш ийи кижи соңгаадыр, ийи үн алган кижи депутат болгай-ла суг деп каан. Бодунуң чөгенчиин, чүве билбезин ол материалда безин бадыткап турар-дыр. Шак мынчаар чоннуң кулу көрүп турда, бистиң хоойлудүрүм тургузар ажылдакчыларывыс, эртемденнеривис, соңгуп алганывыс депутаттарывыс чүге ыыт чок олурарыл?

Б. С. МОНГУШ.
Чадаана хоорай

АЙТЫРЫГ—КАТАП ТУРГУЗАРЫ

Тываның ажыл-агыйларын үлегерлиг уксаа болгаш малдың продуктулуун хандырар чаңгыс бүдүрүлге «Тыва» бүдүрүлге каттыжыышкыны болуп турар. Бөгүнгү саң-хөө бергедежишкиннерин ажыл эртеринге Россияның, өске-даа күрүнелериниң девискээринден бүдүрүкчүлер-доң урган үре чокта, уксаажыдылга ажыл-агыйлары, уксаажыдылга заводтары-биле доктаамал харлызаалар тургуспас болза, мыыстыг, шээр малдың болгаш хаван-дагааның эки уксаазын камгалаары, ону улам экижидери болдунмас. РФ-тиң «Росплемобъединение» төрүүр башты тудуп камгалаарынга, уксаалыг малды тып алырынга көрдүнген тускай акша-хөреңгини үндүрүп турар.

Биске өрелиглер дугайында

Чөөн Сибирьниң девискээлериндеи колхозтарның болгаш совхозтарның чагыларын езугаар «Тыва» бүдүрүлге каттыжыышкыны 1995 чылга чедир бүгү бараанларны сөөртүп келген. Ук продукцияны 1996 чылда 1 миллиард 200 миллион рубльге эккелген. Ол-ла чылда лизингиге үндезилеп чагыглар хандырар чаа системаны тургузуп апкан. Хөрек кырында алырга, акша-хөреңгини бүдүрүлге каттыжыышкыны эвес, а Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем намызы холга ап, чарын-долуп турган. Моон мурнунда турган намызың сайыды С. Х. Монгуш, аъш-чем корпорациязының директору М. Б. Куулар болгаш дээрбе комбинадының директору Н. Алдачи ук хөреңгиниң бажын дорт харыылап турган.

1996 чылда уксаалыг мал өстүреринің дотациязына республикага 330 миллион рубль түңнүг далган алдынган. Ол хөреңги уксаалыг мал садын алырынга, төрүүр башты камгалап өстүреринге, олче чоок чарыгдалдарга ажыглаарынга чоруттунган болдур ийин. Амгы сайыт С. М. Достай бо айтырыгга чугаа кылырындан ойталап, өре-ширени мен тарываан мен, харылавас мен деп турар. РФ-тиң Чазаа моон соңгаар аграр секторун дорт акшаландырарын кызырары кымгадаа билдингир. Дүзаламчы колдуунда чиигеткен чээли, лизинг фондуларын тургусканын дамчыштыр келир. Амдыысында ол бүгүнүң санап, сайгарын, белеткеп турар, а өре-шире ол кадында өскенинің кырынга өзүп-ле турар.

1995-1996 чылдарда уксаалыг мал ажыл-агыйының талазы-биле лизинг фондузун ажыглаанының дугайында саналганы көрүп көрээли (рубль муң-биле алдынган). Ажыл-агыйлар: «Кара-Булуң» — 357, «Шаңган» — 280, С. Тока аттыг — 246, «Чал-Кежиг» — 183 «Ак-Тал» — 17, «Сүмбер-Уула» — 28, «Арыскан» — 6, «Кызыгаар» — 25, «Шеми» — 11, «Сесерлиг» — 11, «Чыргакы» — 14, «Тоолайлыг» — 27, «Хорум-Даг» — 14. Ниитизи-биле алырга, 1260 муң рубль. Ук ажыл-агыйлар эге дадывырның 30 хуузун толээн сөөлүнде биске эгидер ужурлуг 960 муң рублин ам-даа төлеп бербээн.

Чүге ындыг болуп турары? Үстүнде ады киргеи ажыл-агыйлар уксаалыг малды ажыглааш, оон сүдүн, эдин садып-саарын тургаш өреширезин дуглаарынче сагыш салбастаан. «Тыва» бүдүрүлге каттыжыышкыны «Росплемобъединение»-биле санажырывыс шуут албан. «Тыва» БК-ның ажылдакчылары ажыл төлевирин 1995 чылдың декабрьдан бээр албастаан. Оон орнун чүгле долу эвес хемчээлге далган, дагаа чуургалары, эвээш-биче эзт-биле мөлдүк-калдык дуглан турар. 1998 чылда үш чыл улашкан ажыл-төлевириниң чүгле 30 хуузун алдывыс. Ол акша, өлезинче аккан суг ышкаш, өреже үне берген. Кижи бүрүзү өг-бүлелиг, бот-иелер база бар болгай.

Баккa бак улажыр, 1998 чылдың июль 14-те «Тыва» БК-ның 360648 рубль 57 көпеек кылдыр өзе берген үндүрүүнүң орнунга ук бүдүрүлгениң эт-хөреңгизин хураан алырының дугайында чарлык келген. Үндүрүг полициязының ажылдакчылары аңаа үндезилээш, 352361 рубль 50 көпеектің актызын турган. 21826 рубль өртек-биле санаттынган «УАЗ-31512» марканың ийи автомобилин болгаш 17877 рубль өртек-биле санаттынган «УАЗ-469»-ту хураан алды. «Таврил» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг акционер ниитилелдиң баазазында автомашиналарны садын сайгарары-биле тургузун кагды. Үндүрүг төлеттинмес болза, бүдүрүлгениң артын калган техниказы ыыт аттыр.

Саң-хөө талазы-биле кончуг берге байдалга келгеш, коллектив дуза дилеп, Тыва Республиканың Чазак Баштынының оралакчызы Л. С. Монгушче дилег киргеи. Дилээвис утказы мындыг. Федералдыг бюджеттен төрүүр мал бажынга кээп турар дотацияны бисче өре-шире дуглаарынче чорударының дугайында. Дилегде капсырылга орнунга уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң каттыжыышкынына өрелиг ажыл-агыйларның аттарын, өре-ширениң бүгү түңүн кожуп кылган бис.

«Тыва» БК-ның электри энергиязынга өрези — 60 муң Пенсия фондузунга — 420705, фондуларга — социал камгаладылгага — 14455, медицина камгаладылгазынга — 27558, ажылга тургузар черге — 15622 рубль өрелиг боон турар. Бо чылдың июль 1-те чедир холга албаанывыс 333778 рубльди бир аңгы санап турар улус бис.

Дараазында кол барымдааны кичээнгейге ап көрээли. Уксаажыдылгадан мал ажылының орулгазы, ажык-олчазы дорт хамааржыр. Зоотехниктиг учетту шын, бедик дөңнелге организастаары ынчангаш негеттинин келир. Совхозтар, колхозтар, арат ажыл-агыйларының бүдүрүкчүлер, уксаалыг аныяк малдар шилип тыварының талазы-биле хөй чагыглар бисте мөөнцеи мөөңнели берген. Сагыш чованчыы хөлчок. Уксаажыдылга каттыжыышкынына хереглел ол хире улуг болуп турар. Өре-ширеге бектедип-хүлүдүп алган специалистер, ажылчыннар чүү кылып күш чедерия? Өске девискээрлерден садын алганывыс шынарлыг уксааны тус черниң байдалдарынга райончудары салгалдан салгал дамчыш келген. Ол чугула ажылды бистиң ада-огбелеривис өң чугула кылдыр көрүп турганы билдингир.

Бурунгу, каш он чыл бурунгаар-даа үеде, тыва кижи уксаазы багай малды шуут ажыглавайн келген. Уксаажыдылга ажылын херекке албас чоруктарның түңнелинде малдың продуктулуг чоруу, оон бажы, чылдан чылче кудулап-ла орар. Дүк, алгы болгаш өске-даа продукция шуут сандараан. Чүге дээрге, тус черге, ылангыя тос-тостун шуут соогунда камгаланын кедер чылыг идик-хептериниң барааны безин читкен.

Россияның өске девискээрлерин ап көрээли. Ында эвээш эвес акша-хөреңгини уксаажыдылга каттыжыышкыннарынче дорт үндүрүп турар. Ол дээш харысалганы уксаажыдылга ажылының специалистери, ажылчыннары боттары баш миннир. Уксаажыдылга баксыраарга, бүгү аар чүктү сайыт эвес, бүдүрүкчүлерлиг, доң үрелер шыгжаар дериг-херекселдерлиг оларны керээ-дугуржулга езугаар садын-саарын турар зоотехниктер, мал эмчилери бажы-моюну-биле харылаар. Уксаажыдылга ажыл-агыйларын командылаар, чагырын-дужаар, сымунар чоруктар шагда-ла соксаан. Чоокка чедир уламчылап келген эрги чаңчылдың хайы-биле мал ажыл-агыйлыг республиканың чаңгыс кол бүдүрүлгези куп-куруг байдалда келген.

Уксаажыдылга ажылын чогумчударынга федералдыг болгаш республика эрге-чагырларының ээ көрүүшкүнү кажаңгызындан-даа артык херек. Айтырыг чогумчударының эвес, харын-даа катап тургузарының дугайында. Бистиң бюджедивистиң орулгалыг кезээ хензиг, чарыгдалы дүвү чок көк океан-далай сагындырар. Өре-ширени кодан-коданы-биле-даа дуглаарга — хос, база катап хос. Паркинсон деп даштыкы улуг эртемден удуртулганын, дүжүметтерниң өзүп болгаш көвүдей бээрин мынча деп кыжырааны сагыжыыска келир-дир: дүжүмет бүрүзү чагырар дүжүметтериниң санын өстүрүп алырынче кызыдыышкынын үндүрер. Олар бот-боттарынга ажылдаар черлерин калбартыр, алгыдар сорулга-биле кордакчыларын бүдүнге-даа сыырыптарынга белен. Чагырын-дужаар ажылдың халыыны оон-даа багай үүлдерни тургузун болур.

Хөй санныг айтыкчылар, сүмелекчилер, бугажык даргалар көвүдээрге, сан-чурагай будалын, мал бажы кызырлың турбайн канчаар. Сүт-бараан фермалары дүшкен, хайыраан эки уксаалыг инектер хензиг үениң дургузунда чишке, садыг-саарылгага чарыгдатына бергени хомудаңчыг.

Ол бүгүнүң хай-бачыды-биле «Тыва» бүдүрүлге каттыжыышкыны үзе тоймагларының кырында келген. Өре-ширеже , хурааттынган өнчү-хөреңги чадаг калган специалистерге хомуданчыг болбайн капчаар. Биске өрелиг бүдүрүлгелериниң даңзызын орус дылга хевээр арттырын демдеглеп тур бис. (1998 чылдың июль 1-те чедир): «Заготкомцентр», «Тувапосредкомпания», Улуг-Хемский леспромхоз, «Красэнергонадзор», «Красмашзавод», КООП «Арыг-Агаар», ТФ КГАУ (АЗОТ), «Минсельхозпрод» РТ, ООО «Панто-витамин», узел связи г. Чадаана, «Зооветснаб» г. Чадаана, АО «Молоко», АО «Тувахлебопродукт», «Мясокомбинат», «ТувацентрКамАЗ». Ниити алыр өрениң түңү 1011141 рубль.

Казначейство деп күрүне органы бар болгай. Саң-хөө ямызы аңаа тодаргай даалганы шуут быжыглаан. Ол албан чери амгы нарын саң-хөө, экономика байдалдарында арай боорда керээ-дугуржулга езугаар үндүрүп алган акша-хөреңгини хууда байын алыр чоруктарга удур бүгү оруктарны дуглаар, шак ындыг чижең, чазый-чилби үүлгедиглерни сый шавар, дөзүнден тура согар албан-хүлээлгелиг. Республика Федералдыг казначейство эргелели чоокта, 1997 чылдың октябрь 15-те ажылдап эгелээн.

Тывага ажыглазын дээш үндүрүп берген акша-хөреңгини тускай көрдүнгенин езугаар ажыглап турарының хынаалдары чоруп турар. Мурнунда шак ындыг органның чок турганы кончуг хомуданчыг. Бир эвес мурнуку чылдарда хынаалдар доктаамал чоруп турган болза, «Тыва» бүдүрүлге өске-даа хөй-хөй бүдүрүлгелер түреңги байдалга кайыын келир ийик, хөй дүжүметтер улуг хырынарын тыртын алыр болгай аан.

«Тыва» уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң каттыжыышкынының ажылдакчылары:

Н. ШЫЫРАП, С. НҮРСАТ, С. МОНГУШ, В. ООРЖАК, О. СЕРЕН, А. КЫРГЫС, Г. ТАСПАНЧИК, Н. КУЗНЕЦОВА, Т. ОЛАЛ, А. МОНГУШ.

Ыраккы Кара-Хөлден чагаа

ЧОН ДҮВҮРЕП ТУРАР

Тывада эң ырак суурларның бирээзи Кара-Хөл. Чоннуң амыдыралы бергедей бээрге, бир-ле дугаарында кыдыг-кызыгаарда турар чурттакчылыг суурларга ол илдеңи-биле көстүп келир-дир. Бистиң суурнуң амыдыралын дескизи-биле бижиир болза, бурунгаар шимчеп чадап каан, чаңгыс черде таптааш турупкан дизимзе частырыг черле болбас. Совхоз бот-башкарыны шыдавас апарган, шупту ажылагый сандараан. Бистиң дилээвис — «Кара-Хөл» совхозту Барыын-Хемчик кожуунга кадын көрзе деп сапалдыг бис. Шаг-тоогүдеп бээр бистиң Кара-Хөл суму Барыын-Хемчик кожуунуң составынга кирип турган болгай. Кажан Бай-Тайга кожуун тургустунарга, чоннуң сеткил-сагыжын-даа айтырбайн, Бай-Тайга кожуунга кадын каан.

Чүге бо айтырыгны көдүрүп тур сен деп номчукчулар менден айтыра бээр чадавас боор. Хепертен берге аараан кижилерни Ак-Довуракка чедире бээр-дир бис. Олар бистиң кожуунуң кижилери эвес силер дээш, чамдыкта хүлээп албайн баар таварылгалар база бар. Ийиде, Барыын-Хемчик-биле бистиң аргыжарывыска орук база дорт. Кызыл-Мажалыкка бичин-ле четпейн чораан, Тээлиже 40 ажыг км орукту эртип, чорук-херээвисти бүдүрүп ап тур бис. Үште, бедик вольтулуг электри чыыывыс база кывар-чаар материалдарны Барыын-Хемчиктен ап турар бис. Дөртте, оруувус аайы база ындыг — Кызыл, Абакан-даа баар дээнде болап чоруур. Бо айтырыгны чаңгыс мен-даа эвес, ада-огбе шагда-ла кодүрүп турган чүве. Ону партияның чагырын-дужаар системазының үезинде кайыын херекке алыр боор. Шаандагы ышкаш самолет ужуп турар эвес, аргыжарының айтырыы бергедей бээрге, чонга ажыктыг болуп чадавас дээш бижип олур мен.

Бай-Тайга кожуунда байдал ындыг-ла эки эвес дээрзин билир бис. Шуй, Бай-Тал, Кызыл-Даг бис-биле домей-ле берге байдалда чурттаң турар. Бо кожуунуң чагыргазына он-он чылдар иштинде чурттаң келген бис. Оон огулуг эки-даа чүве чедип албадывыс. Директорлар, чагырыкчылар солчуп-ла турар, ажыл-агый-даа өөделевес. Машина, техника чедери берге тайгада аалдарда алгы-кеш, дук ирин, үрелин чыдар. Акша-көпеектиң чогундан кодээ малчыннар элеп-түреп эгелей берген. Бай-Тайга кожуунуң ам биске дузалаар шинээ кудулаан. Кожуун боду амыдыралынга дуугайланын эгелээн. Чуртувуста чаа хоойлуларны, доктаалдарны хүлээп ап-ла турар, нарын айтырыглар чыылбышаан, политиктер солчуп маргышышаан болгай. Кижиниң бажынга сыңар арга чок политиктиг айтырыгларны көдүрүп турар боор-дур.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга кожуун.

ЧАЖАМ ДИВЕС ЭМЧИВИС

Эмчи харысалгалыг болурун негээр мергежил. Ылаңгыя бичии уруглар эмчизи кончуг чымыштыг кичээнгейни негээр. Оларның чүзү аарын турары билдинмес, чүгле аакталып ыглаар. Аарын тодарадыры берге апаар. Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурда бичии уруглар эмчизи Татьяна Салчаковна Адыг чаштарның кадыы дээш кеаааде сагыш салып чоруур. Дуне, хүндүс-даа, дыштаныр хүннерде-даа бичии уруглар аарый бээрге, чалаарга, чажам дивес буянныг-ла кижи. Ол он сес чыл иштинде эмнелге шугумунда ажылдап келген.

Суурнуң бир хар четпээн чаштарын бажыңнарынга барыц, доктаамал хайгаарал, шинчип турар. Ада-иелерден оон адынга хомудалдар кирип көрбээн. Суур чону аңаа чоргаарланыр болгаш хүндүлээр. Буянныг эмчи чеже чашты аарыг-аржыктан, хайхаланган камгалавады дээр. Ам-даа буянын чедирип-ле чоруурун күзедим. Татьяна Адыгның чаңгыс коллективте ажылдап турар эштерин база чоргаарал-биле адап көрейн. Хөй чылдарның иштинде чоннуң кадыкшылы дээш ажылдап келген эмчиларивис Аныс Сонам, Чечек Ортун-оол болгаш оон-даа өскелерге суурнуң улуг-биле чону четтирдивис деп сөглег, мөгейин чоруур.

Кан-оол ИРГИТ.
Бай-Тал суур.

ИНТЕРНАДЫВЫС

Бистиң интернадывыста 45 өөреникчи сес комнатада чурттаң турар. Онаалга кылыр өрээл, аштанып-арыгланыр өрээл, тускай аңгылаан теннис өрээли бар.

Бичии бөлүктү Эллана Каң-ооловна Килик, ортумак бөлүктү Белек-кыс Анай-ооловна Опай, улуг бөлүктү Екатерина Сеңгиловна Бурбужап удуртуп турар. Бо башкылар ажылынга кызымак, өөреникчилериниң хост

ДОРТ ОРУК—ТОЖ УНУҢ ЧААРТЫЛГАЗЫ

1996 чылда ТР-ниң Чазаа Тожу кожуунуң экономиказын хөгжүдер талазы-биле «Ажыл-агыйны чорударының чаңчыл болуп келген хевирлерин катап тургузарынга болгаш бойдус чиг эт курлавырларын комплекстиг ажыглаарынга үндезилээш, Тожу кожуунуң экономиказын үечадалап хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээн алган. Бо доктаалды Чазактың хүлээл алганы таварылга эвес, шынап-ла, Тожу кожуун Тываның өске кожууннарынга көөрде онзагай байдалдыг, аргыжары кыжын-даа, чайын-даа берге. Ынчангаш Тожуну Кыдыкы Соңгу үүкке хамаарыштырганы черле чөптүг.

Чазактың ол-ла доктаалында Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының сайыды турган Н. Н. Дьякованы «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги С. С. Санаага Кызыл—Тоора-Хем аразынга дорттан чоруур автомашина оруун кылыр талазы-биле боттарының саналын киририн дааскан. Бо айтырыг анаа-ла агаардан тургустунуп келбээн. Ону бир дугаарында Тожуның арат чону көдүрүп, айтырыгны чогуур удуртуп баштаар даргаларга тургузуп эгелээн. Чурт рынок экономиказынче кирип эгелээргө, бүгү ажыл-агыйның, амыдырал-чуртталганың нарын айтырыглары ажыг-төгеррикке үскеш турупкан. Моон мөнгүнүнде турган Туран — Тоора-Хем автоорук 380 км, ол үүрле кыжын бир ай чартык ажылдаар. Ол орук-биле сөөртүп келген бараанның өртээ Тожуга баргаш, Кызылдың өртээнден 2-3 катап улгады бөөр. Оон-биле чергелештир кывар-чаар материалдың өртөөн чугаалаан-даа херек чок.

Тожу кожуунуң чагырга даргазы М. К. Куулар чоннуң тургузуп келген айтырыгы, (боду тудуг талазы-биле инженер кижи болгаш) чогуур кожуунуң экономиказын үечадалап хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээн алган. Бо доктаалды Чазактың хүлээл алганы таварылга эвес, шынап-ла, Тожу кожуун Тываның өске кожууннарынга көөрде онзагай байдалдыг, аргыжары кыжын-даа, чайын-даа берге. Ынчангаш Тожуну Кыдыкы Соңгу үүкке хамаарыштырганы черле чөптүг.

Чазактың ол-ла доктаалында Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының сайыды турган Н. Н. Дьяковака «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги С. С. Санаага Кызыл—Тоора-Хем аразынга дорттан чоруур автомашина оруун кылыр талазы-биле боттарының саналын киририн дааскан. Бо айтырыг анаа-ла агаардан тургустунуп келбээн. Ону бир дугаарында Тожуның арат чону көдүрүп, айтырыгны чогуур удуртуп баштаар даргаларга тургузуп эгелээн. Чурт рынок экономиказынче кирип эгелээргө, бүгү ажыл-агыйның, амыдырал-чуртталганың нарын айтырыглары ажыг-төгеррикке үскеш турупкан. Моон мөнгүнүнде турган Туран — Тоора-Хем автоорук 380 км, ол үүрле кыжын бир ай чартык ажылдаар. Ол орук-биле сөөртүп келген бараанның өртээ Тожуга баргаш, Кызылдың өртээнден 2-3 катап улгады бөөр. Оон-биле чергелештир кывар-чаар материалдың өртөөн чугаалаан-даа херек чок.

Тожу кожуунуң чагырга даргазы М. К. Куулар чоннуң тургузуп келген айтырыгы, (боду тудуг талазы-биле инженер кижи болгаш) чогуур кожуунуң экономиказын үечадалап хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээн алган. Бо доктаалды Чазактың хүлээл алганы таварылга эвес, шынап-ла, Тожу кожуун Тываның өске кожууннарынга көөрде онзагай байдалдыг, аргыжары кыжын-даа, чайын-даа берге. Ынчангаш Тожуну Кыдыкы Соңгу үүкке хамаарыштырганы черле чөптүг.

Чазактың ол-ла доктаалында Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының сайыды турган Н. Н. Дьяковака «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги С. С. Санаага Кызыл—Тоора-Хем аразынга дорттан чоруур автомашина оруун кылыр талазы-биле боттарының саналын киририн дааскан. Бо айтырыг анаа-ла агаардан тургустунуп келбээн. Ону бир дугаарында Тожуның арат чону көдүрүп, айтырыгны чогуур удуртуп баштаар даргаларга тургузуп эгелээн. Чурт рынок экономиказынче кирип эгелээргө, бүгү ажыл-агыйның, амыдырал-чуртталганың нарын айтырыглары ажыг-төгеррикке үскеш турупкан. Моон мөнгүнүнде турган Туран — Тоора-Хем автоорук 380 км, ол үүрле кыжын бир ай чартык ажылдаар. Ол орук-биле сөөртүп келген бараанның өртээ Тожуга баргаш, Кызылдың өртээнден 2-3 катап ул-

Бояровка — Тоора-Хем аразының автомашина оруу кылдыр турускан. Кызыл — Бояровка аразында чазаглыг автоорук бар-ла болгай. Туран—Тоора-Хем аразы 380 км турган болза, Бояровка — Тоора-Хем 165 км. Тожу кожуунуң чурттакчыларының көдүрүп турар айтырыгы кончуг шын, ону Президентиниң деткээни-даа чөптүг. Бояровкадан Копту иштиниң өрү 50 километрге чедир орукту Сарыг-Септиң орук-сетелге-тудуг эргелели (начальниги М. В. Хабаров) кылган. Бо орукта кылдынган ажылдар хөй. Копту хемниң иштинде 48-ки болгаш 50-ги километрде ийи чаа көвүрүгү кылган. Копту — Тывада узун хемнериң санынга кирер. Коптунуң аксындан. Сыынак артының кырынга чедир 50 ажыг км. 48-49-ку километрлерде эң-не берге оруктар бар, ону ам-даа төлевилел езугаар чедир кылыр ужуурлуг. 52-ги километрде бичии хем бар, ында малгаш, тулаа —машиналар дүжүп турар, аңаа көвүрүг кылырының төлевилелин кылыр турар. Тайга оруу берге болбайн канчаар, борта Сарыг-Септиң орукчуларының багай эвес ажылдаанын демдеглээр апаан.

Сыынак артындан орук улаштыр чораан. Улуг-О тайгазының колбак шынаазын кежилдир чоруткан, Тожунуң улуг ыйгылаажынче барып кирген. Улуг-О-нуң иштинде 8 бичии хемчигештер бар. 102-ги километрге чедир автооруктуң ниити байдалы, оон кылдынганы-даа чүгээ. Чүге дээрге бо оруктан моон мөнгүнүнде. ам-даа «Ойна» алдын артелиниң улуг машиналары чоруп турар. Ийи тайганың аразында бо орукта кылыр ажылдар ам-даа хөй (Улуг-О шынаазында). Амдыызында мында көвүрүглер кылдынмайын турар.

Оруктуң эң берге участогу 102 дугаарлыг километрден эгелээн. Автооруктуң бо кезээн «Тыва суг мелиорация» эргелели (Г. А. Смирнов) кылып турар. Ол бо орукту 1996 чылдың май 25-тен эгелеп кылып эгелээн. Мен үстүнде база демдегледим, 102 километрге чедир «Ойна» алдын артелиниң улуг аар машиналары чоруп турган деп. Оон ыңай 130 километрге чедир кандыг-даа машина оруу турбаан, ээн тайга. Бо орукка «Тыва суг мелиорация» эргелелиниң ажылчыннары ийи чыл иштинде чай, кыш чок шыдамыккай-ла ажылдан келгеннер. Оруктуң бо кезээнге 28,6 га черниң 1,5 муң кубометр ыяжын кезип аштаан. Бо ийи чылдың иштинде оруктуң бо кезээнге кандыг ажылдар кылдынганын билип адыры-биле «Тыва суг мелиорация» эргелелиниң начальниги Геннадий Аркадьевич Смирновка состен бериптээлицер:

— Бис борта 1996 чылдың май айда келдивис. Бир дугаарында узуну 5 км, дооразы 15 метр черниң ыяжын кезип аштадывыс. Ол ыяштар-биле ажылчыннар чурттаар 8 бажыңны, чунар-бажыңны, столованы болгаш машина, трактор септээр мастерскаяны кылдывыс. Оруктуң 107-ги километринде, Мөөн хөлдүң чанында орукчулар чурттаар бичии сууржугаш туттунган. Ажылчыннар 25 хонук ажылдааш, ээлчег аайы-биле солчуп турар. Оларның ажылдаа чурттаарынга таарымчалыг байдал тургустунган.

Бо орукка 1996 чылда 3,5 млрд. рубльдиң (эрги акшабиле), 1997 чылда 4 млрд. рубльдиң ажылдары кылдынган. 1998 чылда 4 млрд. рубльдиң ажылын кылыры көрдүнген. Ажылдың берге болуп турар кол чылдагааны машина оруу Мөөн хөлдүң кыдыы тулаа, малгаштыг чер-биле чоруп орар. 122-ги километрге чедир 5 көвүрүгүн кылыр бис. Ийи көвүрүгүн кылып доозтувус. Сан хемде көвүрүг тудуу доостун турар. Хүүле хемде көвүрүгүн кылып тур бис. Чайын борта орук кылыры кончуг берге, чүге дээрге машина, техника чоруттунмас. Ынчангаш 115-тен 120 километр аразында орукта тулааны колдуу кыжын кылып тур бис. Эрткен чылын хар чуга чаттанындан чер адааның суглары колдуу доңмаан, эрге частан эгелээш тулаа эрин эгелээнинден бо чылын шоослуг чер албадывыс. Акша-төгерик үе-шаанда болуп турар болза, бо орукту келар чайын машина халыш турар кылдыр кылыптар аргавыс бар—диди.

Суггарылга системазы кылыр улус канчар орук кылып турар апарды деп номчукчулар айтыра бөөр чадавас, борта кыска тайылбырны берип көрейн. Көдээ ажыл-агый саг-дарап колхоз, совхозтарга кылыр ажылдар тывылбайн бааргa, Г. А. Смирнов сөөлгү чылдарда «Тыва автоорук» эргелели-биле керээ езугаар ажылдап, дыка хөй оруктаны кылган. Хандагайты —Мугур-Аксы аразында автооруктуу кылышкан. Торгалыг хемни кежилдир көвүрүгүн тутканн. Орук кылыр талазы-биле Г. А. Смирновтуң арга-дуржулгазы бедээн. Оон-биле чергелештир Хантагайты — Торгалыг аразында кызыгаарны чайлай оян орукту база кылып турар.

102 дугаар километрден эгелээш, машина оруун төлевилел езугаар кылып турар «Тыва автоорук» эргелелиниң бо оруктуң талазы-биле кылыпан турар башкарыкчы инженер Багай-оол Оюннуң чугаазы:

— Керээ езугаар ажылдап турар «Тыва суг мелиорация» эргелелиниң ажылчыннары эрткен ийи чылда багай эвес ажылдан келдилер. Ай саныда кылган ажылын биске көргүзүп, хынадып турар. Кыжын бо оруктап «Москвич» машина безин халыш эртип турар болгай. Бояровка—Тоора-Хем аразынга 6 шак чоруулар. Кажан орук кылдынарга, 5 дугаар категорияның автооруу болур. Тайга чер болгаш орук кылыры кончуг берге. Ылангыя Мөөн хөлдүң кыдыында 5 км орукка ыяштыг чадар, хөй даш, сайны төгери дээш мында кылыр ажылдар хөй. Чамдык бичии хемнерде түр үениң ыяш көвүрүглерин безин кылган. Кылир чайын машиналар халыг бөөр дээрзинге бүзүрен болур. Ынчалза-даа шуут-ла 5-ки категорияның автооруунга чедир кылырынга ам-даа үе херек.

Тожу кожуунуң чагырга даргазы М. К. Куулардың чугаазы-биле алырга, Тожуже орукту кылып турары багай эвес, кыжын узуктел чокка аргыжын тур бис, бичии-ле Тоора-Хем — Адыр-Кежиг чер арткан. Тоора-Хем—Ий, аразында автооруктарны база кылып турар. «Тыва автоорук» эргелели (С. С. Санаа) бистиң кожуунга улуг дузаны чедирип турар деп чугаалаар дарга болду. Тыва улустуң «чон караа көскү» деп чугаазы бар болгай, чон айтырыгны көдүрген, ТР-ниң Президентиниң деткээн, орукчулар ону кылып чоруп турар. Бөдүүн чугаа-биле мынчаар бижип болур. Бир эвес хөрек кырында ол айтырыгны иштинче кирип көөр болза, кайы хире бергеин чон билген болза. Ол орукту кылыр акша-төгерик дээш С. С. Санаа дарга та чеже катап Москва четкен кижи, ону кылып турар ажылчыннар ай-айы-биле ээн тайгага чурттаарындыг-ла амыр эвес. Ынчаза-даа Тожуже дорттан ажар орукту кылган кижилериң ады төөгүге артар, ону Тожуның чурттакчы чону-даа угпас. Эң-не кол үүл — Тываның бир эң ырак, бойдустуң кайгамчыктыг байлаа-биле үүжелеттинген Тожу кожуунбиле кыш, чай чок аргыжаа автоорук ажыттынары дээрге, үүгле Тожунуң эвес, Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралынга бодунуң улуг-хүүзүн киирер. Ол орук үүгле хөгжүлдениг оруу эвес, езулуг социал-экономиктиг чаартылганың оруу болур. Бир эвес шын экономиктиг саналгын-биле алыр болзувусса, долганың чоруп турган чарыгдалга бодаарга, дорт орукту кылырынга үнген чарыгдал каш чыл болгаш күүнеге дедир эгитине бөөр. Ону үүгле мен эвес, орук талазы-биле тускай эртемниг инженерлер ынча дээр болду. Чоннуң чоон оруун кылып чоруур буянныг орукчуларга күш-ажылчы чедиишкиннерни күзеп каалы.

Сергей ХЕРТЕК.

ӨЗЕК-БОДАЛ

Сибирьниң ниитидел амыдыралында кандыг онзагай үүлдер болуп турар дугайында делегей чергелиг семинар сентябрь 15—16 хүннеринде Кызылга болган.

Ол—сентябрь 15-те Чазак бажыңынга ажыттынган. Тываның күүрүне университетиниң студентилдери, башкылары, эртемденнер болгаш өскээртен келген аалчылар чыылган. Семинарга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак байыр чедирип, үүве чугаалаан.

Ук семинарга Тыва республиканың Чазак Баштынының оралакчызы А. Очур, РЭА-ның Сибирь салбырының философия болгаш эргехоойлу институдунуң этносоциалдыг шинчилелдер секторунуң эргелекчизи Ю. Попков, Тываның университетиниң проректору З. Доржу, АКШ-тың Аляскадан келген Д. Маршалл, Хакасияның төөгү, дыл болгаш литератураның эртем-шинчилел институдунуң директору В. Тугужекова, РЭА-ның Сибирь салбырының философия болгаш эргехоойлу институдунуң улуг эртем ажылдакчызы В. Костюк олар илеткелдер кылган.

Сибирьде этносоциалдыг чорудулгалар дугайында делегей чергелиг семинарны РЭА-ның Сибирь салбырының Философия болгаш эргехоойлу институду, ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы болгаш Тываның күүрүне университеди бодарадып эрттирген. Чурттакчы чон, экономика, политика, ниитилел болгаш сагыш-сеткил амыдыралынга холбашкан айтырыгларга ниитизи-биле үүс ажыг илеткелдерни, дыңнадыгларны кылган.

Амгы үеде делегейде ийи муң ажыг эвээш санныг янзы-бүрү чон чурттап турар. Кандыг-даа чон бодунуң адын эдилеп, дылын, ажыл-агыйын болгаш культуразын сайзырадып, өзүнмандып, тускайлаң бот-баткарның чурттаарын күзеп чоруур. Бир эвес Сибирьниң үндезин чоннарын, оон иштинде тываларны алыр болза, ниитилел амыдыралының кончуг берге чадазында турар. Сөөлгү үеде тыва чоннуң өзүп-төрүүрү эвээжеп, өлүп-чидери көвүдеп, янзы-бүрү аарыгларга кызадып келген.

Шак бо берге үеде бодунуң амыдыралын боду харыылаарындан өске арга чок. Кымны кым-даа азыравас. Ылангыя көдээде чурттап турар кижилер бай-шыырак амыдыраарының бүгү-ле аргалары бар. Чер—чемгерикчи. Тыва черниң хөй кезии ажыглал чок, ээн чыдар дизе хөөрем эвес. Тараа, погаа картофель тарып, мал, хаван, дагаа азырап, тодугдогаа, каас-шиник чурттаза кандыг боор. Ындыг төлээде, кижи бүрүзү ажылдаар апаар. Чыткан теве аксынче канмыыл кирбес. Семинарга чугаалашкан бир өзек бодал ындыг.

С. МОНГУШ.

Эзириктер болгаш хоойлу

АРАГАЛААШКЫННЫҢ УРЖУКТАРЫ

Республикада кем-херек үүлгедиглериниң байдалын чавырылдырарынга эвээш эвес үлүүн киирип турар черлериниң бирээзинге эзириктер сергедир черлер хамааржыр. Кем-херек үүлгедиглери колдуунда эзирик байдалда кылдының турар үүве болгавда, оларның потенциалдыг киржикчилери—эзирик кижилерни хөй-ниити черлеринден ырадып, ынаар суп турар.

Арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер сорулгабиле республикага кылдыган эң баштайгы эзириктер сергедир чер 1965 чылдың сентябрьда ажыттынган болгаш ол үүгле 10 кижини хүлээп алырынга санаттынган турган. Чоорту ынаар кирип турар кижилериң саны көвүдеп эгелээнинден ону улгаттыр тулар ужурга тавырышкан. Оон ангыда, эзириктер сергедир черлер 1970 чылда, Ак-Довуракка, 1978 чылда Бай-Хаакка, 1980 чылда Шагаан-Арыгга, 1986 чылда Туранга, 1995 чылда Чадаанага ажыттынгылаан.

Амгы үеде республикада Кызыл, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда эзириктер сергедир черлер ажылдап турар. Ылаңгыя Кызылдың эзириктер сергедир черинге бир хонукта 20 кижиниң кирери көрдүнген болза-даа, ынаар амгы үеде ортумаабиле 36 кижиниң эзириктер сергедири-биле киирип турар. А дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде бөөр 100 хире кижини эккеп, оларның 60-70-ин маңаа сергедири-биле хондуруп турар.

Үргүлчү өзүп турар инфляцияның, ажыл чок чоруктуң үе-чадазында эзириктер сергедир черлер тус чер бюджединден акшаландырыышкын чок болза, боттары ажыл-чорудулганы кылып шыдавас.

Сөөлгү үеде арагалаашкын республикада кончуг көвүдеп турар, ылаңгыя хөрээжен улус болгаш элээдилер аразында. Бир эвес 1993 чылда эзириктер сергедир черлерге 9275 кижини киирген болзе, бо сан 1997 чылда үш катап өскен болгаш 28795 кижиге четкен. Оларның иштинде назы четпээннер — 342, хөрээжен улус — 1827. Араганы болгаш алкоголь суррогаттарын эмин эртир хойну ишкенинден 181 кижи хорананыр өлген, оон иштинде Кызыл хоорайдан 76 кижи.

Алкоголизм болгаш наркомания нацияның кадыкшылына дорт салдарлыг болгаш оон генофонун үрээр, төөнүн кырлырына чедирер дээрэ билдингир. Республиканың наркология диспансериниң учедунда турар 5 муң хире кижилернин аразында хоочураан алкоголизм болгаш алкоголь психозу-биле аараанларның чартык кезии херээженнер боон турар. Сөөлгү үеде арагалаашкынга удур хоойлужудулганы үреп турар кижилерге ында көрдүнүп турар бүгү хемчеглерни онаарын кошкатканында. А ында хөй-ниитиниң киржилгезиндэн эгелээш, административтиг харын-даа кеземче херээнге чедир онаан болур хемчеглер бар. Арага кылыгларын хоойлу езугаар эвес садын турар улуска, база ол ышкаш элээдилерни арагалаашкынче, наркоманияже күткүн турар кижилерге харысалганы онаар талазы-биле хоойлужудулганың аргалары кошкак ажыглаттынын турар.

Күш-ажылчы коллективтебиле милицияның кады ажылдажылгазын соксатканы республикага арагалаар чоруктуң өскүүрүнге база идиши берген. Кижизидилге, арагалаашкынны баш удур болдурбазы, аныяктарның дыштанылгазын организастаары, оларны ажылга тургузары — бо айтырыглар республикада кошкак шинтирлеттинин турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның хөй-ниитти чурумун хандырар киллдизи.

«ОГЛАНЫР» АПААР

Чашпаалаар, өттүнүүчел чорук кончуг чараш эвес

Кырый бөөрге ындыг, эрткен үем сагышка шокараңнадыр чуруттунуп-ла кээр апарган. Ол үелерде эки-даа, бак-даа чүвелер хөй болбайн канчаар.

Кижилер делегейде эң-не угаашныг, медерелдиг, эң-не бедик культуралыг кылдыр санаттынар болза-даа, оларда четпес талалар база хөй болдур ийин.

Арагалаары, таакпылаары, кижилерниң өөренип алганы бак чаңчылдары-дыр, а оларның төрүмел чүдек чаңчылдары база бар. Ындыг чаңчылдарга хамыктың мурнучда чашпаалаар болгаш мегелээр чоруктар хамааржыр. Чашпаачы эң чүдек чаңчылды ап-көрөөлицер. Кижилер аразында чашпаачыларны көөрге, дыка көскү, чаржычыг. Кижи амытанның ындыг бак шынарларын бир дугаарында-ла эскерген болгаш ону үдекинин сойгаан баштайгы классиктыг чогаалчы Антон Павлович Чехов кылдыр сапаар, мен. Оон «Смерть чиновника» (Дүжүметтиң өлгени), «Толстый и тонкий» (Семиспей биле арганмай) база «Хамелеон» дээр чогаалдарын номчуурга-ла, чашпаачының бүгү болу көстүп кээр. Кандыг бир дарга азы бай кижи көрүп каанда, хенертен кедергей улут качыгдалга таварышкан кижи ышкаш, чашпаачының ырын-шырайы мырынай хуулга хона бөөр.

Тыва чон чашпаачыларды болгаш мегечилерни черге көөр хонну чок. Ынчангаш болганчок-ла ындыгларны мынча дигилээр: «Ону кижи дээр силер бе!?» азы «Оон чугаазын чугаа дээр улус силер бе?!».

Мен С. ТоканыҢ-даа, Г. ШиршиниҢ-даа үелерин чурттап эрттирдим. С. Токаны бүгү Тыва дыка хүндүлеп чораан. Ол хүндүлээшкинде чашпааның хөлегези база бир болбайн аан. Анаа-ла «Дарга боду келир» дижирге-ле, С. Токаның келири ол.

Мөөн ол бодалымны бадыткаан үүве ышкаш, чоокта чаа радиога шаанда партия райкомунга секретарлап чораан бир хоочун мынча деп чугаалады:

— С. Токаның кижи бүдүжү кандыгыл дизе, ол ындыг кижи үүве. Үүгле оон бодунга чашпаалаар кижилерге С. Тока ынак. Ындыгларны өрү тырттар, дораан-на деп-шидер. Ынчаарга оон бодун бичии-ле чемелээр кижилерни С. Тока көрбестээр. Ажылындан дораан дүжүрер.

Мен бодаарымга, С. Токаның кижи шынар-бүдүжүп ол хоочун кончуг-ла ышы чугаалаан. Эскерген боор силер. Тывада ам бичии-ле дарга чыттыг апарган кижилер бар-шаа-биле даргазымраар, улуургаар апарган. Оон кедерезе бүдүн коллективти чара шаантарлар. Кезии бүдүнуң эргим оңнуктери, оларга бүгү болдунар-ла дузаны чедирип турар, а өскелери — дайзыннары. Оларны бүгү талалары-биле кызаг, кызгаарлаар херек дээр бодалдыг. Ынчап кээрде «дайзын» таланың кижилери даргазынга базындырбас дээш анаа чашпаалаар азы «оглапыр» апаар.

Ынчаарга С. Токаның тыварны өөреткен ийи дугаар улуг «эртеми»—хөлүн артар өттүнүүчел чорук. Дөө-ле Европа диптен көжүп келгеннер Чаа чыл дээш хөй-ле чаш шивилер кезе бөөрге, тывалар бисте ындыг чаңчыл чок дээш, оларны соксадырының улуу боттары база кады кезип киринкеннер. Өскээртен келгеннериң чамдык таарымчалыг хептерин оларны өттүнүп кетпейн канчаар. Чижөлөөрге, сапогтар, чүвүр-хөйленнер, хөвенниг хректээштер, хол хаптары дээш оон-даа өске. Ынчаарга аъш-чемин бүрүнү-биле өттүптарга, черле эки эвес кылдыр бодаар-дыр мен. Өреемелиг тараану, ааржылаш, саржаглап каан далганны, чодураалыг чөкцекти чип орда, аайлыг амданныг ийикпе, далган үскен мүнү, сүттүг сарыг шайны аартап орда, аайлыг чаагай. Чамдык ада-иелер ол аъш-чемин чаг, амданныг, үзүм-чигираг эки чемнер-биле солуурга оолдарывыс узун шыырак, семис-чаагай апарды дижиплле хей-ле өөрүп олурарлар. Ол мырыңай дедир уткальг апаар деп эмчилернин сагындырыын чамдыктар дыңнаачнар ирги бе?! Соңгу үүктүү кижилери ам чок деп ол черниң чурттакчылары аажок хомудан бижип турарлар. Моон утказы бо: соңгу үүкте ам чолдак кара-кара кижилер чок эвес, а ийилер соондан хонук-хонуу-биле маннап шыдаар кижилер чок деп хомудап турарлары ол. Чем солчулгазындан кижилериң шынары бо хире өскерлиодир. Бичии уругларга эм-витамин шынарлыг Тываның ораш дыттарының чаагай чаг-саттарын уттуп, үүү адам «жвачка» деп химиктиг бүдүмел дайнаары безин эки эвес. Бо-ла бүгүнүң ужурундан кижилерге мырынай медицинада безин билдинмес үүүл-бүрү аарыгларның халдан эгелээни бо-дур. Бөгүнгү тываларның 92 хуузунуң диштери чок, аарыг, ыжыкбузук болуп турар.

Г. Ширшин Тываны баа ур-ле удуртуп, баштап келген. Ол хире үени тывалар дүктүг үүве болза, тазаргыже, а тас үүве болза, дүктелгиже (таагылыг үүве болза, түлээже, түлээн үүве болаа, семдерээже дижир ийил) дижир үүве.

Александр Даржай төрүттүнүп, өскен черивис далай дүвүнде барган деп улуг хомудал-биле бижип турар кижи болгай. Ол бүгү тыва чонга улуг качыгдал болгаш караажа болбастың аргазы чок. Мооң үүге ынчап барганыны чылдагаанын база Г. Ширшин эки билир.

Чурт баштап олурар кижи ол чурттуң адын ойу хире чер бүрүзүн карак огу дег камгалаар эвес үүве бе? Азы үүгле акша алыр хүлээлгелиг бе?

Бир чылын Моолдуң Улан-Батор хоорайга чурттар аразының кызыгаарларын чугаалажыр чугула хуралга бир тыва дарга баргаш, чаңгыс-даа сес чугаалаваан дижип, «Шынның» бижикчилери хомудан бижип турдулар.

Орус езуда болза, ыыттаваанны чөпшээрешкени ол кылдыр база санаттына бөөр болгай.

Чоокта чаа Президентиниң парлалга албаныныҢ секрэтары Рита Самбуу «Шынга» интервью берип тура, «Президентиниң парлалга албанында ажылдап турар журналистериҢ ажылы өске журналистерден шуут ылгалдыг. Олар ПрезидентиниҢ азы кандыг-бир улуг дарганыҢ ат-алдарын камгалаарыбиле чамдык материалдарны парлавайн барып болур дээр. Аажок чиктиг болгаш чигзинчиг чорукту илередип турар интервью болган. Чажырар, бузуруур чорукту кандыг-даа чоннуҢ көөр хөөнү чок. Тывалар болза, «багын чугаалаарга бачыды арлыр» дижир.

И. В. СталиниҢ большевиктериҢ хуу салымын грек мифтиҢ маадыры Антейниибиле демейлээнин бодап көрүңер. В. В. МаяковскийниҢ «Прозаседавшиеся» деп шүлүүн В. И. Ленин кайы-хире бедин-биле үнележик. Кандыг-даа чазак күштүг, быжыг болуруп күзезе, оон бодун төрүп каан иезин — бодунуҢ чонундан чүнү-даа чажырбас ужурлуг.

Бөгүн күүгүр Тыва РоссияныҢ ЧазааныҢ ачызында база Тыва РеспубликаныҢ ПрезидентизиниҢ тывынгыр-сагынгыр ажылы-чорудулгазы-биле мүн-не чүгээр чурттар чок бис. Ам бистиҢ кол-ла сөрулгавыс — Тывада чурттап чоруур бүгү чоннуҢ амыдырал деңнелин моон кудулай бербезин дээш демисежир ужурлуг бис.

Тывалар бистер ыт чыдыны дег 170,5 муң дербелчин км шолдуг чурттуг, 200.000 бичии ажыл турар чоннуг улус бис. Мындыг бичии чурттуг, эвээш чонну Монгуш Буян Бадыргы дег угаан-бодалдыг-ла оолдар баштап чоруур болзун деп йөрээн олур мен.

Монгуш ЭРГЕП.

БҮГҮ-РОССИЯНЫҢ КИЖИ ЧИЗЕЗИ

1999 чылда—чизе

Бистиң чуртка кижи чизези 1989 чылда болган, оон бөөр 9 чыл эрткен. Кижи чизези дээрге, эң берге болгаш хөй акша-хөрөнгү чарыгдалдыг ажыл, ынчангаш ону 10 чыл болгаш, а чамдык чурттарда 5 чыл болгаш эрттирип турар. Чурттакчы чоннуң өөлчегليг кижи чизезин эрттирерин Россия Федерациязының Чазаанын 1998 чылдың апрель 15-те № 326 доктаалында айыткан. Ам болур кижи чизези ниитизи-биле 8 дугаар болур, а Совет Эвилелиниң душкенинің соонда бо дээрге бот-догуннаан хамаарышпас Россияга бир дугаар чизе болур. 1999 чылдың кижи чизези оон мурнундагы чизе сөөлүнде чуртка болган социал болгаш экономиктиг эскерлиишкиннерни чурттакчы чоннуң санынга база тургузуунга кандыг хамаарылгалыг болганын көргүзер. Бо чугула кампаниянын эртен турар үезин Каттышкан Нациялар Организациязының шупту чурттарга 2000 чылдың бүдүүзүнде кижи чизезин эрттиреринің дугайында кыйгырыы-биле чоруп турар. Кижи чизезиниң ужур-дузазы улуг. Ол болза чоннуң санынын база тургузуунуң дугайында алыр кара чаңгыс медээ-дир. Кижи чизезиниң медээлери база түңнелдери демографтыг санаашкыныарның болгаш чурттуң социал-экономиктиг сайзыралының программаларының үндезини, келир үениң баш удур санаашкыныарының кол өзөө болур. Бо ниити бүдүн чурт хемчээлдиг ажылдың белеткелин чорударының дугайында программазын РФтиң Куруненің статистика комитеди белеткен кылган. Ол документилер езугаар кижа кылыры, хоорай кожуунларның схема-картазын четчелеп тодарадыры база чоннуң ыыт учет дацзы-бүрүткелин чорудары хамааржыр. Эрткен чылдарда кижи чизезинин түңнелдериниң илерээни болза, хоорайларда болгаш улуг мас кылдыр дадарып калгаш. Бо хыналдаларның түңнелдерин үүс черлериниң чагырга черлеринче дынаткылаан, ынчалза-даа ону эдериниң ажылы кончуг ооҢум чорудар, а Ак-Довурак хоорайда база Кызыл-Мажалыкта ажыл шуут чоруттунмаан. Бо айтырыгны үе-шаанда чогуур дедиелге кылбас болза, кижи чизезин чорударының белеткел ажылдарынга шаптараазыннарны тургузуп болур.

База бир чугула белеткел ажылы — кижилерни бүрүткээри болур. Чурттакчы чоннуң саның тодарадырда чоннуң бүрүткелин болгаш чизезин 100 хуу хынаары болур. Бо айтырыгны хоорай болгаш көдээ суурларда иштики херектер албаны чурудуп эгелей берген.

Көдээ черлерде бо чылдың апрель 1-де чизе дептерин эде кылыр ажыл кылдынгаш. Көдээ черлерге чизе дептерин ей-шаанда эки шынарлыг кылып чорудары кижи чизезиниң белеткелинге улуг хамаарылгалыг болур.

Хоорайларның болгаш кожуунларның карта-схемазын республиканың чер тургузуу харыылаар болгаш Тудуг, коммунал ажыл-агыйының комитеттериниң киржилгезибиле кылып чорудар.

ТР-ниң Күрстатистика эргелели.

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Медицина камгалалының фондузу Россияга май айда, а бистиң республикага 1993 чылдың июль айда тургустунган, ам беш чыл болган. Ол хоойлуга үндезилеттинген болгаш чоннуң социал камгалалының бир хевири болуп турар.

Ук фонд ниити чуртта экономиктиг байдалдың нарын үезинде тургустунза-даа, кадык камгалалы чонну халас эмнээринге улуг дузаны чедирип келген. Оон ангыда, албан организациялардан кирген (3,2 хуу) төлевир дорт эмнелге черлеринде аарыг кижилерни эмнээри-биле шилчиттинин турар.

Республикада чурттакчы чоннуң 41,4 хуузу эмчи камгалалында хаара туттунган. Дугуржулга езугаар 128,7 муң кижиге «медицина полизи» деп документини холга берген. А ажыл чок 195,3 муң кижини чурттап турар девискээринин аайы-биле хоорай, кожуун чагыргалары медицина камгалалынче хаара тудар ужурлуг. Шак ындыг кижилерге өөреникчилер, студентилер, пенсионерлер болган: ажыл-агый кылбайн турар аныяк-өскен хамааржыр.

Республиканың эмнелге черлери ажылдавайн-даа турар чонга эмчиниң дүрген дузазын чедирип, халас эмнээр ужурлуг турбуже, чамдык эмнелгелериниң ажылдакчылары аарыг кижилерден медполис негеп, чыттырып алгаш эмнээринден ойталап турар таварылгаларның бар боон турары чажыт эвес. Шак мынчан барган таварылгада медицина камгалалында чоннуң эрге-ажыын камгалаар килдис ажылдап турар. Ында чондан кирген хомудал-билдириишкиннерни хүлээп ап, эмчилериниң аарыг кижилерге эмнээшкинни канчаар чорудуп турарынга хамаарыштыр тускай хыналдаларны база чорудуп турар. Оон ангыда, республиканың кайы-даа эмнелгелеринге чыдып алгаш, аарыг кижи боду эм садын алган таварылгада, ол-ла эмнериниң 28 хуузун дедир эгидип берип турар бис.

Бо чылдың бирги чартыында, ук фонд эмнелгелерге тускай хыналдаларны чоруткан. Оон түңнели-биле алырга, чамдык эмнелгелерде эмнээшкиниң шынары дыка чавыс болуп турарын чугаалаар апаар. Ол хажыдыышкынарлыг эмнелгелер торгаалдарга онаашкан. Ынчангаш чоннуң кадыкшыл байдалын экижидип, эмнээшкиниң шынарын бедидер дизе, кадык камгалалының бүгү ажылдаачылары база кижиниң эргеажыын камгалаар органнарының демниг ажылдаары күзенчиг.

Нина ОЧУР.

Республика камгалалдыг медицина фондузунда килдис эргелекчизи

СЕТКИЛ БАЙЫН ХООЗУРАТПАЗА

1. КУДУМЧУ БАЙЫРЛАЛЫ

Бөгүн улустуң аскындан үнген «Берге үе», «Берге амыдырал», «Ат-ла болду» дээн сөстерни бо-ла дыңнап болур. Ол шын. Мындыг байдалга чаңчыкпаан чонга берге болбайн каңчаар. Амыдыралче чүткүлдүг, алыс угундан ажыл-ишке сундулуг кижилер харын үстүүртен кожик манап, акша-шалың, пенсия чок дээш муңгаглап, рынокка казылып олбайн, бот-башкарныр кирикен, ал боттарының ажылдарының ишти-хырны тодуг-дргаа чүрттап чоруурун көрүп турар-дыр бис. Олар-биле ужуражып, чугаалажыр-га безин солун. Оларныр чүгле хомудап-ла орар чүвеви — солун-сеткүүл оларга үезинде келбейн турары, радио, телевидение дамчыдыл-таларын орта дыңнавайн, көрбейн турары.

— Эң ылдагыя чаа ном, дептер деп чүве үнместээн. Бо чогаалчылар деп улузувус чогаал биживестээн чүве бе бо? Оларныр чаа солун номнарын-даа кижи көрбестээн. Азы олар база амыдыралдан харыксырай бергени ол ирги бе? Аргалыг чүве болза, шыдапкы дег кижилер оларның ном үндүрүп алырынга дузалашкан болза — деп, Суг-Аксы суурнуң хоочун чүрттакчызы хомудалын-даа илеретти.

Ийе, чаа ном-дептер көзүлбестээн, солуннар ховар келир, ооң кадында радио, телевидение база доктаамал ажылдавастаан бо үеде Суг-Аксының чону чогаалчылар байырлалын эрттиргенин ол байырлалга киришкен чогаалчылар улуг сеткил ханыышкын-биле демдегледнвис. Ол байырлал дугайын дыннаан, чамдык улус «Хөктүүн, дириг кижилерге кудумчу тураскаадып канчаарлары ол» дижип элдепсинип-да турду. Ол чогаалчылар кудумчузун үгле Сүт-Хөлден үнген чогаалчыларга эвес, бүгү тыва чогаалчыларга тураскаадып адаанын Суг-Аксның-даа, Сүт-Хөл кожууннуң-даа чагырыкчылары демдеглеп турдулар. Бис орта дыка өөрдүвүс. Бо чылын Тываның хоочун чогаалчылары С. А. Сарыг-ооллуң, С. Б. Пюрбюнүң юбилейлеринге ол-даа болза, сүт-хөлчүлерниң кичээнгейи дээрзин миннип турдувус.

Сүт-хөлчүлер мөгелеринге, ыраажыларынга, хөөмейжилеринге, мурнакчы малчыннарынга хөлчок чоргаарланнырлар. Оларга тураскаатканн байырлалдарны үргүлчү эрттирер, улуг назылыгларының юбилейлерин байырлалдыы-биле демдеглээр чаңчылдыг улус. Бо удаада ындыг байырлалды чогаалчыларга тураскаадып, суурнуң бир улуг кудумчузун «Чогаалчылар кудумчузу» кылдыр эде адааны ол. Чүге ынчаар адай бергенинде база ужур-ла бар. Чүгле Сүт-Хөл кожуунган үнген чогаалчыларның ниити саны 38 кижи. Ол санче хоочун-даа, аныяк-даа, эгелеп чоруур-даа чогаалчылар кирип турар. Тыва Арат Республика үезинде чонга тарап нептерей берген «Дагын катап дарлатпас бис» деп ырның автору контрлап чораан Ондар Доржу база Сүт-Хөл чүрттуг. Ол ырны Тываның алдар-сураглыг артизи Кара-кыс Мунзук чаңгыландыр ырлап, чонунга аян тудуп чораан. Ол ырны Бүгү ССРЭ-ге сураглыг улусчу ыры болгаш музыка шинчилекчизи, ыраажы Ирма Яунзем хөлчок сонуургап турганын школачы турган-ла билир мен. Ол ырны Ирма Яунзем бистиң школаның ниити ыр бөлүүнге ырладып турганын билир мен. Ырны композитор Р. Д. Кенденбиль баяннбиле үдеп турган чүве. Тывага сургакчылап чораан, ол ырны өөренип алгаш, ону Ирма Яунзем Москва радиозунга боду ырлап турганын безин дыңнаан мен. Ону ынчан улустуң ыры дээр чүве. Ооң автору контрлай берген боорга ынчанган боор.

Бөгүн «Чогаалчылар кудумчузу» деп ат алган кудумчуга Тываның чогаалчылар Эвилелиниң даргазы Александр Даржай, «Эпе сөзү» солуннуң редактору шулукчу, журналист Артык Ховалыг төрүттүнгүлээн. Тывага сураглыг уруглар чогаалчылары Ондар Каңоол, Ондар Чаң-оол ол кудумчуга чүрттап чораан. Ам ында оларның ажы-төлү чүрттап чоруурлар. Тываның алдарлыг чогаалчызы Куулар Черлиг-оол, чогаалчы, тыва чогаалчыларны кезек када баштап турган Ховалыг Маадыр-оол, журналист, шулукчу Ондар Охемчик база ол кудумчуга чүрттап, өөренип, ажылдап чорааннар. Чогаалчы деп ат эдилевезе-даа, чогаалчыларбиле сырый харылзаалыг, оларның чогаалдарын чонга суртаалдап чоруур, хөй-хөй радиоочеркетниң автору, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы хоочун журналист Калдар Монгуш база Суг-Аксынга чүрттап, өөренип чораан. Ол бүгүн база бо байырлалда киржип, «репертерун» эгиннепкен улус аразында «шымныып» чоруп тур. Чогаал бижииринге бичиизинден сундулуг-даа болза, олче бүрүн бердинер чайы чок, совет, партия ажылы дээш бүгү-ле күжүн өргүп чорааш, сөөлзүредир чогаал бижииринче кирген, элээн хөй чечен чугааларнын, шулүктернин, очерктерниң автору Аваа Монгуш база-ла ол суурга маңнап өскен. Өскен-төрээн черин ээлеп, чечен-мерген сөзү-биле чонунга бараан болуп чоруур Ондар Бавуужап, Ондар Бораш, Сат Биче-оол, Галина Очур-оол, Раиса Монгуш база өске-даа чаа өзүп орар чогаалчылар Сүт-Хөлде хөй. Ондар Бораш Сүт-Хөлдүң сураглыг чогаалчылары Куулар Черлиг-оолдуң, Ховалыг Маадыр-оолдуң чүрттап турганы бичии борбак бажыңны эде-хере тыртып алган ам-даа ында чүрттап олур. Ол бодунуң бажыңының азында «Чогаалчылар кудумчузу» деп бижип каан самбыражыгашты улуг күзел-биле кадап алды. Ол кудумчуга чүрттаваан-даа болза, Тывада сурагжый берген база-ла Сүт-Хөлден үнген чогаалчы, ном үндүрер черниң директору Куулар Шомаадырның бо байырлалга келбээнинге кудумчунуң чүрттакчылары хомудап-даа турдулар. Бир эвес ол келген болза, «Чүге чаа номнар үндүрбейн-дир сен, чогаалчыларны чүге бодавайн тур сен, бистерже, номчукчуларже чүге сагыш салбайн тур сен» диртип, төнмес-батпазы-биле чемеледир-даа чыгыы боор. Оортан-даа эпчоксунгаш ол келбээн чадавас. Ынчалза-даа ном үндүрер черниң директорунуң мында буруузу эвээш-ле турган боор. Чазактан дуза, деткимче чокта, ол күжүр директор мен дээш үүнү канчаптар боор. Бодунуң күсели-биле чогаалчыларның номнарын парладып берип шыдаар хире бай, магнат эвес-ле кижи болгай. Бо негелдезин номчукчулар дорт Чазакка салган болза ужур бар болгу дег.

Суурнуң чүрттакчылары чогаалчылар байырлалынга шыырак-ла белеткенген. Кудумчу арыг-силиг, кажаахерим чаартынган, ногаан үнүш саглаңнаан, черле байырлал шинчизи киргени аажок. Суг-Аксы школазының эге класстарынга мен база өөренип чордум. Бо кудумчуга баштайгы бажыңнарның таваан ачам боду ышкаш шевер тудугжу эштери-биле салган. Школа, интернат, клуб, мал эмчизиниң, кижи эмнелгезиниң, шагдаа чериниң бажыңнары эң баштай бо кудумчуга тургулапкан. Ачамның тудуп каан школазынга өөренип чордум. Ол Кызыл-Тайгага эң баштайгы школаны база туткан кижи. Ол школага бирги классты доостум. Суурнуң баштайгы бажыңнары болур школа, интернат, клубтуң орнунда ногаан ыяштар саглайжы бергилээн турлар. Шевер кижилериниң холдарынга тураскаалдар ол бооп чадавас.

Кудумчу байырлалынга чүгле сүт-хөлчүлер эвес, өске-даа кожууннарның төлээлекчилериниң киришкени солун болду. Ылаңгыя чогаалчылар байырлалынга тураскааткан 32 аныяк мөгелерниң болгаш база ол хире санныг бичии оолдарның хүреш маргылдаазынга Чөөн-Хемчиктен, Өвүрден, Барыын-Хемчиктен, Кызылдан мөгелер киришкен. Күштүүлерниң шаңналдары база хоомай эвес болду. Аът, шары, хой, өшкү, хаван, дагаа дээш өске-даа өртектиг белектерни тыспып турдулар. Чогаалчыларга база кудумчунуң хоочун чүрттакчыларынга өртектиг белектерни сөңнедилер. А бистиң оларга сунар чаа номнарывыс чок болду. Ооң мурнунда ындыг ужуражылгаларга чогаалчылар чаа үнген номнарын сумка-сумказы-биле ап, номчукчуларынга сөңнеп чоруур чүве болгай.

Байырлалды солун, уткашынарлыг эрттиреринге суур чагыргазының харылсалгалыг ажылдакчылары баштаан тускай бөлүк идепкейлиг ажылдааны илдең. Суг-Аксы суурнуң чагырыкчызы Кирилл Санчыевич Ооржак Суг-Аксы суурнуң тургустунган төөгүзүнден солун дыңнадыгларны, үүгле суурнуң эвес кожууннуң сураглыг кижилериниң намдар-төөгүзүнге, ажыл-чорудулгазынга доктаап, солун илеткелди кылган. Сүт-Хөлдүң чогаалчыларының аңгы-аңгы чылдарда үнгүлээн номнарының делгелгезин кожуун библиотеказының ажылдакчылары солун, көрүштүг кылдыр организастаан.

Ол хире хөй кижи чыылган улуг шуулган үезинде корум-чурум үрээшкини, арага-дарылаан кижилер чок, хөлчок-ла культурлуг байдалга эрткенин байырлалдың киржикчилери демдеглеп турдулар. Ол байырлалбиле кады чогаалчылар кудумчузунуң хоочун чүрттакчызы, хөй уруглуг не Бера Дозур-ооловна Саттың 70 харлаан юбилейин база демдеглээн.

— Бистиң кудумчувусту чогаалчылар кудумчузу кылдыр адаанынга өөрүп тур мен. Мээң дуңмам көскү уруглар чогаалчызы чораан Чаң-оол Дозур-оолович Ондарның чырыткылыг адындан ооң чогаалчы эшөөрүнге байыр чедирер ааскежиктиг болдум. Силерниң бо байырлалга келгениңер дээш өөрүп тур мен — деп, Вера Дозур-ооловна чугаалаан. Аваазының чүрттап эткен узун оруун ооң уруглары чугаалап, делгелгени кылып, чонунга, чалаткан аалчыларынга ажы-чеминиң дээжизин салып, сөңнеп турдулар.

Чогаалчылар кудумчузунуң байырлалы солун-на эртти. Ол байырлалды бедик утка-шынарлыг эрттиреринге кожуун чагыргазының ажылдакчыларының, кожуун чагырыкчызы Иван Шыванович Монгуштуң улуг киржилгезин Суг-Аксы суурнуң чагырга даргазы Кирилл Санчыевич Ооржак бодунуң чугаазынга демдеглээн.

(Уланчылыг).

Екатерина ТАНОВА.

Чогаалчы.

ДӨРТЕН ЧЫЛ БУРУНГААР

Сактыышкын

Май айның сөөлгү хүннериниң бирээзинде Национал паркты сонуургап көөр чоор бе дээш, Кызылдың уран чүүл училищезиниң дужунга бастырып чорумда, чодураалар аразындан бир кижи мээң адым адап кый дээн, кайызы боор дээш чеде бээримге, Өвүрнүң хоочун башкыларының бирээзи — Танчай-оол Сандыпович Донгак болду.

— Экии Донгак, мындыг даң бажында бо чодураалар аразында кымны манап турарың ол, кандыг кончуг эрте «болчаглыг оол» боор сен деп баштактандым.

— Кымны манаар мен, парк кирип, оюн-тоглаа сонуургаар чоор бе дээш, 1958 чылда бо бажыңга башкы училищезин доозун тура, келир үеде өөм ишти болур уруг-биле бир дөс чодураа олуртуп каан улус бис, дыка-ла өскен-дир. Ынчанмаан канчаар, оон бээр ам мугур дөртен чыл эрткен-дир. Ийи чаңгыс Кызылга келгенивисте, бо чодурааны ыяап-ла көөр улус бис. Ону сонуургап турарым ол-дур ийин — дээш, чалыы чораан назынында кылып каан ажылынга чоргаарланып, чодураның унун суйбан тур. Бодаарымга, коңзагарзымаар думчуктуг, ак шырайлыг, бажының дүгү суук кара аныяк оол чодураазын олуртуп кааш, эргим кызының арнынче көрүп алган, хүлүмзүрүп турганзыг-даа ышкаш болду.

Шынап-ла, ынчан башкы училищези бо бажыңга турган чүве, а доозукчулар чаңчыл езугаар ылап-ла бир дөс кандыг-ла-бир ыяшты олуртуп каар турган. Эжимниң аныяк чорааш, өссүн дээш олуртуп каан чодураазының бажынче көрүптеримге, будуктарда чодураның чокпак-чокпак чимистери бистерни мендилээн чүве дег, салгынга согаңайнып турлар. Мен база-ла бодалдарга алзып, башкыже көрүп алгаш, чүнү-даа чугаалаарын аайын тыпкайн турумда, ол менден айтырды:

— Кады доостувус чоп, сээң олурткан ыяжың база бар-ла ыйнаан, көрээлем, эш — дидир.

— Мээң-биле кады чодураа олуртур дидим уруг кайда боор, тывылбаан-на болгай, дүрзүм багай боорга ындыг ийикпе, кандыг-даа уруг мээң чанымче чагдаар эвес, Донгак — деп, удур баштактандым.

Хоочун башкының сактыышкынын дыңнаан ынчаарым ол ийикпе, ол үелер база-ла менче эглип келди. Бодаарымга, бо ийи жаът сарыг бажының өрээлдеринде Штраустуң, Бахтың, Чайковскийниң аялгалары янзы-бүрү хөгжүм херектелдеринде чаңгыланып, «Амурнуң чалгыгларынның» адаа-биле аныяктар бөөлденип турганзыг-даа.

Келир үениң эге класс башкыларынга башкы училищези дыка-ла янзы билигни берип турар. Ниити билиглер-биле кады музыка, чурулга, чараштыр бижиир кичээлдерин база чорудуп турган, а сургуул бүрүзү музыка херектелдериниң бирээзинге дөрт чыл өөренип, тускай билиглерни ап турган, ол талазы-биле шилип алган хөгжүм херектелинге шылгалданы комиссия мурнунга дужаар турган. Ынчангаш училище доосканнардан дыка шыырак тыва композиторлар үнгүлээн болгай. Ам бодап чоруурумга, ынчангы башкы училищези амгы үениң лицейлери-биле дөмей, кончуг делгем калбак билиглерни берип тургандыр. Ол үеде дыка-ла шыырак башкылар турган чүве.

«Енисейимниң», «Тыва аныяктар марыжынылы» автору композитор Кайдан, ол пианино класын ап турган, скрипканы композитор Шевчук, хылдыг хөгжүм болгаш үрер хөгжүмнү дайын киржикчизи, шериг оркестриниң солизи, трубач Воробьев дээш оон-даа өске башкылар ажылдап түргулаан. Ниити эртемнер башкыларындан РСФСР-ниң алдарлыг башкылары: физик Коркев, дыл болгаш литератураның В. Л. Ладанова, тыва дылдың И. Ч. Эргил-оол дээш онза-ла башкылар тургулаан чүве.

Ийи дугаар курска турувуста, Москваның МКУ доосканнарының башкызы Комбу Кандан-олович деп аныяк башкы келген. Бо башкы төөгүден аңгыда, стол теннизиниң секциязын эрттирип турган. Мен бодаарымга, бо оюнну Тывага бир дугаар эккеп, ону нептередип эгелээн кижилериң барээзи ол башкы чүве. Ойнаары-даа чараш, шарикти «кезип» ойнаар, ынчангаш башкывысты аравыста «Кезер-Комбу» деп чугаалажыр турган бис. Бөлүктүң чамдык оолдар, уруглары Комбу Кандан-оловичиден чарылбас турган бис, а башкывыс бистерден бужурганып, түвексинмес-даа, кичээлдер төнерге-ле теннистээш туруптар. Республика иштинге азы республикадан дашкаар-даа хоорайларга стол теннизинге маргылдаалар болу бээрге, башкывыс командадан черле чыдып калбас, үргүлчү кады чоруур, ол хамаанчок канчаар кеттинерин, хөй улус аразынга канчаар чемнениринден эгелээш сургап, чагыыр кижи. Ооң өөреникчилериннен ынчан Ондар Дакар-оол республикага дыка шыырак ойнакчы турган.

Ынчан эң-не берге болгаш солун кичээлдериң бирээзи — чараштыр бижииринiң кичээли. Бо эртемге негелде улуг турган, ынчанмайн канчаар, барып-барып эге класс башкылары болур улуска. Ынчангаш бичии-ле хостуг үе тыпты бээрге, үжүк бүрүзүн тускай кыдыраашка шыйып, чуруп-ла чоруур чүве болгай.

Башкы училищезин кады доосканын эш-өөрүмнүң аажычаңын сактыр шаам-биле бодалымга чуруп чор мен: Чүве чугаалаарда каттырып, хүлүмзүрүп чугаалаар Ондар Дакан-оол, «Смена» деп чурук тырттырар аппарадын холдан салбас, эгиндеп дүжүрбес Ондар Охемчик, үргүлчү эге класстар номнарын колдуктап алган чоруур Кунгаа Симчит, Чаа-Хөл оолдары бис дижир Дамба-Хуурак Партизан, Седен-Хуурак Бинн-оол эжишкилер, чүве чугаалааш-ла «Во» дээш улуг эргээн өрү айтыр каар Леш-оол, кожамыктаарынга ынак Саглы оглу Ооржак Эртине, волейбол мячигин сыртанып удуур Аракчаа Седип-оол, бодаарга кезээде-ле бодалдарга алзып чоруур чүве дег бүдүштүг Анисья Таштандинова, баяннга ойнакчылаар Донгак Танчай-оол дээш оон-даа өске, эш-өөрнү сактып чугаалаштывыс.

Эш-өөрүвүс бо хүннерде 60 харның сиртин теп турар, күш-ажылдың хоочуннары, Тываның алдарлыг кижилери апаргылаан кырганнардыр. Чоокта чаа эживис П. Т. Дамба-Хуурак 60 харлады, солун дамчыштыр байыр чедирип тур бис. Ол партия ажылынга дыка үр ажылдан келди. Дакан-оол Ензакович телерадиожурналистеп, Тыванның телестудиязын-даа хөй чыл удуртуп, директорлап чорду. Охемчик бүгү назынында фотокорреспондентилеп чор, Симчит эге класстарның өөредилге номнарын, методикаларны үндүреринге хөй ажылдарны кылды, Ондар Эртине башкылар билини бедидер институтта ажылдап чор, а Леш-оол Каа-Хем кожуунның хоочун башкызы апарган. Башкы болгаш профтехучилищелеринде ажылдап чоруур эш-өөрүвүс ам-даа бар. Шынап-ла, Седип-оол волейболга республикада база бир эң шыырак ойнакчы. Ол дыка хөй хол бөмбүкчүлерин кижизидип, өөредип каан. Шыырак дээн хол бөмбүү ойнаар ооллар ынчан башкы училищезинге турган болдур ийин. Оларның бирээзи базала ук училищени доосканн Хертек Семисти кым сагынмас боор. Өвүрнүң шыырак волейболистери ооң өөреникчилери-ле болгай.

Танчай-оол Сандыпович Донгак 1958 чылдан эгелеп Өвүр кожуунның школаларынга ажылдап, директорлап, кожуунның өөредилге килдизин удуртуп келгеш, ам хундулуг дыштанылгада. Ол улус өөредилгезиниң тергиини. Өөнүң иштиниң Нина Намажаповна бүгү амыдыралының иштинде эге класстар-башкылап келген. Улус өөредилгезиниң тергиини аттың эдилекчизи. Ынчангаш 1958 чылда башкы училищезин доосканнарның 40 чыл болуп турар ою-биле байыр чедирбишаан, оларның ажылжинге чедишкиннерни, өгбүлезинге тайбыңны, ынакшылды болгаш кадыкшылды күзедим.

Кызыл-оол ХОВАЛЫГ.

Солчур суур.

ЭКИ ДЫШТАНДЫВЫС, ЫНЧАЛЗА-ДААА...

«Үш-Белдир» курортка дуза херек

Ийиги сезонда «Үш-Белдир» курортка 67 кижи дыштанган. Бир дугаарында демдеглээр чүве — кижилерниң кадыының экижээни. Аъшчем эки: манчы-хуужуур, котлета, рулет, дагаа чуургазы, үскен далганныг, эттчаглыг мүн, ногаа, сүттүг шай, компот, кисель дээш чүү чок дээр.

Оюн-концерт, спортчу маргылдаалар, танцы кежээлери хүннүң болуп турар. Курортка тускай массовик кылдыр Кызыл кожуунның культура килдизинден Алевтина Окай-ооловна Халбаажык ажылдап турган. Корпустар аразында бот-тывынгыр уран чүүлдүң көрүлдезин чарлаан. Он шаа хонук уламчылаан улуг мөөрейниң түнелинде бирги черни № 2 корпус алгаш, өртектиг, баранннар, диплом-биле шаңнатканнар. Тиилекчилер концерт номерлерин профессионал деңнелге күүсткен болгаш программазы янзы-бүрү, амыдыралдың эскиттерин көргүскен, шоодуглуг, оюнбаштак, каттырынчыг, муңгаранчыг-дыр темаларга, төрээн чурт, бойдус дугайында дээш черле онзагай солун болган. Чижээ: «Дыңгылдай» кожамыктың сөзүн боттары чогаадып алгаш, 20 шаа кижи киржикчилиг ансамбльбиле күүсеткен. «Куу куштар танцызы» деп П. Чайковскийниң балединден үзүндүнү оолдар кыс уруглар кылдыр кеттинип алгаш танцылааны, Б. Чамбыттың «Чүшкүрбейн баарың ол бе?» деп ырызын хоочун ыраажы, культура яамызының ажылдакчызы Зоя Иргит, Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи Серепаа Монгуш, «Кадриль» деп баштак танцы, шагда-ла ады-сураа тарай берген эмчи, шулукчу Зоя Донгактың чаа чогаатканн шулүктери, интермедиялар дээш кайызын мактавас боор. Адак соонда курорттуң ажылчыннарының концерти улуг сонуургалды болдурган. Аңаа улуг эмчи Эртине Сүлдемович Донгак боду киржип, башкарып турганынга кым өөрүвес, сонуургавас боор. Мооң мурнунда чылдарда курорттуң администратору кижи концерттерге киржир хамаанчок, кежээлерде безин клубка көзүлбес боор чүве болгай. Бо чылын курорттуң ажылы бедик деңнелге чедир экижээнин эскердивис. Ажылчыннарның концертке белеткенир чайы чок, шупту ажылдап турар. Бир эвес белеткел кылыр чайлыг турган болза, бирги чер дээш оларның кымга-даа дүжүп бербези тодаргай турганын жюри кежигүннери демдеглээн. Бир дугаарында кол эмчи Эртине Донгак сценага үнүп келгеш, Тургеневтиң романсызын күүседирге, үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны ону сценадан үндүрбээн. Чадаана дугайында ырны база ыяңгылыг бадырыпкан. Ол ышкаш Анастасия Куулар-ның баштак шулүү, курорттуң егери болгаш радизи Сергей Оюннуң «Селемелиг танцызы», эмчи сестразы Зоя Донгактың бодунуң чогаатканы «Ошкажыг» деп баштак шулүү, танцы бөлүү «Султан хаан» деп танцыны күүсеткени база 18 харлыг одакчы оол Чимис Балдаң «Мисс Азии» деп Европаның сыңзыг кадыннарының чаңын көргүскен баштак танцыны онзагай бедик деңнелге күүсеткени солун. Аныяк кыс кылдыр будуттунгаш, кыс кижиниң хевин кеткеш танцылап турда, кым-даа танываан, ол кымыл? — дижип, көрүкчүлер бот-боттарындан айтыржып олурганнар. Аныяк шулукчу, Ульяна Балдаңның «Үш-Белдирниң чечектери» деп шулүүн, Р. Дамбиев С. Бюрбениң «Мөңгүн-Тайга» база «Азас хөл» деп ырларны эки күүсеткен. Ийиги сезонда дыштаныкчылар колдуу бот-тывынгыр уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчилери аныяктар, профессионал артистер келген болгаш ол мөөрей солун, шынарлыг болбас арга чок. Түңнел концертке өртектиг бараннар, дипломнар, хүндүлел бижиктер-биле хөй кижи шаңнатканнар. Дараазында хүн аныяк чогаалчы кыстар Зоя Донгак, Ульяна Балдаң, Серепаа Донгак, композитор Саая Бюрбе олар-биле ужуражылга кежээзи кончуг солун болган. Чогаалчыларның шулүктерин номчуп, композиторнуң ырларын күүседип, база-ла концерт, айтырыг-харыы кежээзи болуп, үш шак уламчылаан болгаш спортчу маргылдааларга тиилекчилерни шаңнаан. Шыдыраага бирги черни Сүрүңчап Баанай, шулукчу Зоя Донгактың 12 харлыг бичии уруу Ира Донгак 12 эр шыдыраачылардан ийиги черни алгаш, хамыкты кайгаткан. Билльярд-биле тенниске 15 харлыг оол Сылдыс Люндуп тиилекчи болган.

Курортта чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыг база бар. Ол чүл дээрге, аскак-бүскек, кылаштай албас инвалидтер келирге, аэропорттан курорт чедир сөөртүр транспорт чок. Эрги трактору чамдыкта үрелип каар. Ужурунда тракторга пассажирлер сөөртүрү хоруглуг болгай. Ынчангаш үстүкү черлер, Чазак бичии автобустан дарый бээрин дилеп, Адачурттуң дайынының киржикчилери — Биче-кыс Алдын-маевич, Вера Байлак, күшажылдың хоочуннары Александр Ондар баштаан кырганнар хурал кылгаш, курорттуң өмүнээзинден дилег кылганын солун дамчыштыр дамчыдары-биле меңээ дааскан.

Саая БЮРБЕ.
Композитор.

БАШТАЙГЫ ШЕНЭЭШКИННЕРИ

Эргим уруглар! Чайгы дыштанылга дооступ, өөредилге эгелээнз бо. «Шын» ончин номчукчуларынга байыр чедирип, өөредилгеге чедишкиннерни күзевишаан. Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурда «Бичии бижикчилер» бөлгүмүнүң чамдык ажылдарын парладывыс.

АК-ТӨШ

Ак-Төш — мээн шынчы, коданчы, угаанныг ыдым. Ол кажан-даа бажыңын ээн кагбас, өске улус киирбес. Бис инек кадарар дээш чоруптарывыска, Ак-Төш бажыңны ээн кагбас. Кажан бис инектерни кадаргаш чоруп олурувуста, бисти уткаан дег маннап келир. Ол чемненип алгаш кладовкага чыдып алыр. Ооң күлаа дыыжы, думчуу чыткыр. Бажында, бажың чанында чүү бооп турарын шуптузун билип чыдар. Мен бажынга турумда ол хөлчок хөглуг, менээ чассыыр, ойнаар. Ынчангаш ыдымга ынак мен.

Алена ИРГИТ.

ЧОДУРААА

Эштерим аразындан эң-че ынак эжим Чодураа. Чүгле мен эвес, класывыс шиитпирге Чодураага ынак бис. Ол өөредилгеге эртемге кедергей ынак. Бистиң класывыс мурнунда Чодураа олимпиадаларга киржир. Ылаңгыя сан кичээлинге кончуг ынак кижи. Чогаадыглар бижээнде база кончуг солун кылдыр бижиир, хостуг шактарында шулүктерни чогаадып турар. Мээн эжим Чодураа сөөлүнде барып улуг-ла эртемниг кижи болур деп бодап чоруур мен. Чодураа класста эштери-биле найыралдыг. Ол бистин класывыстың даргазы турган. Ооң арыг-шеверин хынаар кижи боон база ажылдап турган. Негелделиг болгаш класстың арыг-шеверин хүнбүрү хынаар. Бир дугаар эжим-биле алды харлыг турган найыралдашкан мен. Ол-ла хевээр бакташпайн, боттарывысты хүндүлежип чоруур бис.

Серин ЧИНЧИ.

ИИИ ИНЕКТИГ

Кырган-авам меңээ ынак. Ол кежээ, томаанныг-даа. Кырган-авамның адын Чыдым Манмаа Оолаковна дээр. Ол дөрт ажы-төлдүг. Ам кырган-авамның хары бежен дөрт. Ол Бай-Талда чүрттап турар. Хеймер оглун Артыш дээр. Кырган-авам ийи инектиг. Ол инектер судун харам чок бээр. Дыштаныгламны кырган-авам сугга эрттирген мен. Кырган-авамга шуптузу ынак. Ол аарый бээрге, уруглары дузалажыр. Ам-даа хөй чыл бистин аразыска чүрттап, баштак хөглүг чаңыц салба, кырган-авай.

Алена ИРГИТ.

ХАРАМ КИЖИ ЧОК

Мен Тээлиниң № 2 ортумак школазында 6-гы класста өөренип турар мен. Класым мээн чоргааралым болганда аңаа ынак мен. Класывыста 8 оол, 6 уруг өөренип турар бис. Аравыста харам, чазый, улуургак кижи чок.

Класывыс ишти чырык, янзы-бүрү чуруктар, ном делгелгелердиг болгаш чүзүн-базын өөнүг чечектерлиг. Башкывысты Очур-оол Светлана Владимировна дээр. Ол орус дыл болгаш литература башкызы. Башкы школага он чеди чыл иштинде өөреникчилерни орус дылды билир кылдыр өөредип келген. Суббота бүрүзүнде он шакта Светлана Владимировна-биле «Класс шагы» — деп солун кичээлди эрттирип турар бис. Аваа янзы-бүрү оюннарны, болуушкуннарны чугаалажып турар бис. Башкывыс бисти өөредилгеге ангыда, кандыг-бир чүүлдү сонуургап, ону билип алырыг чагыт турар. Класывыс ооллары хөреш секциязында, а уруглар чогаалыга баңыңынче болгаш школада «Шевер холдар» деп бөлүмде барып турар. А мен болум бичии бижикчилериниң бөлгүмүнде барып турар мен.

Айсула ООРЖАК.

Чаа ном номчааш...

СОНУУРГАДЫМ. НОМЧУҢАР

Чоокта чаа шөлээлеп алгаш, бир-ле хүн Парлалга бажыңында «Деловые мелочи» магазинге кире бердим. Күжүгет Шойгунуң «Перо черного грифа» деп номун делген каан-дыр. Ажып көре бердим. Ооң мурнунда тыва дылга үнген «Үе болгаш кижилер» деп номун номчаан болгаш, ооң очулгазы ирги бе деп бодаан мен. Чок, бо ном делгерецгей болгаш улам солун апарып-тыр.

Киирилде сөстү ук номну редакторлаан билдингир журналист Василий Кривдик бижээн болду, оон авторнуң өг-бүлезинин, ажылынын, чер-чуртунуң дугайында номчукчу таныжар. А чогум төрээн черин автор боду кончуг чедингир чуруп бижээн. А кижилер? Амгы аныяк-өскеннин чамдыктарының дыннаваныы-даа маадырлар, бистиң сураглыг кижилеривис, дириг ышкаш каракка көстүп кээр-дир. Мээң кожуунумнуң бир алдарлыг өгбези, элчин, сайыт Хертек Аванды дугайын мооң мурнунда кым ынчаар делгередир бижээн деп. Шаандагы тыва амыдырал эки көргүстүнген-дир. Чогаалдың автору, номну адап демдеглээни ышкаш, үгле «биче төрээн чуртунуң» эвес, харын оон кызыгаарын эртип, бүгү Тывага ужур-дузалыг болуушкуннар, аваа киришкен кижилер дугайын төөгү материалдарынга, сактыышкыннарга, бодунуң көргенинге үндезилеп бижээн. Буян-Бадыргы, Чамзы-камбы... Оларның Ак-Хаанга — Россияның императорунга чоруткан чагаалары... Тываны протекторат кылдыр хүлээп алганы... Тока деп атты чаза бижип, тайылбырлап турган кижилер ол документилерни билир турган ирги бе? Тываның тускайлаң күрүне кылдыр тургустунуп кээрбиле холбашкан айтырыгларны шиитпирлеп турганы онзагай. Амбын-ноянның саадаан чери Самагалдайга болуп турган үүлдерни бо номда немей киирген болду.

Шынап-ла, Тываның төөгүзүн бижээн номнар ам тывылбастаан, чамдык соора тайылбырлаан үүлдер база бар-ыйнаан. Бо номдан төөгү сонуургап чоруур кижилер эвээш эвес ажыктыг үүлдерни билип алыр деп бодаар-дыр мен. Ында киргеп документилерни кичээнгейлиг номчуп кээрге, амгы үеде болуп турар янзы-бүрү болуушкуннарны ханы билип алырынга дузалаары чугаажок. Бети дээрге номну садып ап турумда, садыгжы Надежда мынча дээн ийик: «Дыка солун-дур, чурттап чоруур черим, чонум дугайында хөй чаа үүлдерни билип алдым». А Тываның байлак төөгүзүн билбес, биликтиг кижилер ону, ооң удуртукчуларын, харын-даа үндезин чонун бактап, дылын караңнадып турлар. Оода бо номну олар «улуг-каралап»-даа номчуп көөрлер болза. Эвээш санныг-даа бол, маадырлыг төөгүлүг чон бис, чер-чуртуруска кызыгаар чок ынак бис!

«Кара даъстың чүү» деп тывызыксыг адаттынган бо номну белеткээн коллективтиң кижилерин эки билир мен — парлалга улузу билишпес арга чок бис. Олар дыка хөй номнарны, чагыглар езугаар, кылдылар. Өңнүг чуруктарны парлаарынга белеткээрин Тывага бир дугаарында шиңгээдип алдылар. Күжүгет Сереевичиниң бо номунда архивтен алган чуруктар-биле чергелештир дыка хөй өңнүг чуруктар кирген, олар чер-чуртувустуң чараш бойдузун, сураглыг черлерин, кижилерин көргүзүп турар. Оларның аразында авторнуң оглу онзагай российжи сайыт Сергей Шойгунуң чуруктары база бар.

Хире-шаам-биле эвээш бижидим, а силер боттарынар номчуп-көрүңер даан, солун, ажыктыг ном-дур. Үстүнде адааным садыгда орус, тыва дылдарда бар-ла-дыр.

Степан АДЫГ.
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ

Харыысалгалыг секретарь Маадыр-оол КАЛЧАН.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ.

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР: Ниитилелполитиктиг килдис — 3-39-15.

медээлер албаны — 3-34-98.

Бухгалтерия — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тираж 5996.

Чагыг № 113.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация ченсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — I 00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциянның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган саннары болгаш өске даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.